

Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture.

-Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's

Vivekanand College, Kolhapur (Autonomous)

Dept. of History

NOTICE

Date: 07 / 10 / 2022

The students of M.A. Part-I in the History Department of Vivekananda College are informed that an Unit test on Chapter 1 (19th Century India) of the subject "History of Social Reformers in India" will be conducted on Monday, 10th October, 2022. The test will take place from 1:00 PM to 2:00 PM in Room Number 24. All students are requested to be present on time with their preparation and necessary reference materials for the test.

Dr. S. R. Kattimani

H.O.D.
Department of History
Vivekanand College, Kolhapur (Autonomous)

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

M.A.-I Semester- I

CONTINUOUS INTERNAL EXAMINATION

Subject- History

Title-History of Social Reformers in India Paper No- IV

Subject Code- CC 2703 A

Date: 10 th Oct.2022	Day: Monday
Time: 1.00 pm to 2.00 pm	Total Marks: - 20
Type of Test:	Unit Test
Additional Info:	
Module-1:	19 th Century India
<p>Que. Analyse the Indian social life in the 19th century.</p> <p>(20 marks)</p>	

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

M.A.-I Semester-I

CONTINUOUS INTERNAL EXAMINATION

Subject- History

Title-History of Social Reformers in India Paper No- IV

Subject Code- CC 2703 A

Date:10 th Oct.2022	Day: Monday
Time: 1.00 pm to 2.00 pm	Total Marks: - 20
Type of Test:	Unit Test
Additional Info:	
Module-1:	19 th Century India

Mark List of Students

Sr. No.	Roll No	Marks	Sr. No.	Roll No	Marks
1	7035	15			
2	7036	18			
3	7014	18			
4	7019	17			
5	7022	15			
6	7011	14			
7	7052	16			
8	7025	18			
9	7016	17			
10	7048	12			

Dr. S. R. Kattimani

H.O.D.
Department of History
Vivekanand College, Kolhapur (Autonomous)

15/20
" ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार "

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साबुंबे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

SUPPLIMENT

Name - Reliance S. Mullani

Suppliment No. :

Roll No. : 7035

Class : MA I

Signature
of
Supervisor.

Subject :

Test / Tutorial No. :

Div. : 19-व्या शतकातील भारतीय समाज
जीवनाचे सटीक विश्लेषण करा

19 व्या शतकातील भारतीय समाज जीवनाचे सटीक विश्लेषण करा

कुरा

सामाजिक सुधारणांची प्रक्रिया मकोविभाष्या शतकाच्या आरंभी

भारतात सुरु होण्यास प्रामुख्याने पुढील काही गोष्टी कारणीभूत

होत्या

भारतीय समाजातील अवन्ती सुरु होणे

विदिशाच्या जवळी शासनयंत्रणेने भारतात मफावती, अमल जाणवती

राजवट येथे प्रस्थापित केले त्यांच्या राजवटीच्या व विविधा येथे

प्रस्थापित केले काही भारतीयानी त्यांच्या भौतिक विकासाचे कामकाज लक्षात

नसले त्यांच्या तुलनेने भारतीय समाजाची अवन्ती त्यांना प्रेरणा

जाणू लागली. भारतीय समाजात पसरलेली मरगळ नाहीवी काढण्याची

अमल तर त्या समाजात पाश्चात्य विचारांचे नेवे कावे आणणे

गरजेचे होते. त्यासाठी सामाजिक सुधारणा आवश्यक होत्या.

प्राचीन भारतीय संस्कृतीचा अभ्यासाची गरज.

पौराणिक संस्कृती व ज्ञान यांचा सर्वोच्च अभ्यास करणाऱ्या

काही अभ्यासकांनी आणि संशोधकांनी भारतात घुतकाळ कृती

क्रेड , इज्वल आणि अभिमानरूपह ग्राह्ये यांची लोकांना भोळी

कारण दिली तर विल्यम जेम्स , जेम्स प्रिन्सेस , चार्लस विलिज

मॅक्समुल्लर या विद्वानांची प्राचीन भारतीय संस्कृतीचा मूलाभूत

संशोधनात्मक अभ्यास केला ज्या म. गो वनेडे राजा राममोहन

राय राधाकांत देव राजेप्रमल मित्र , भगवानलाल इंग्रजी हरिप्रसादजी

डॉ. आर. जी. अंतरकाद व. नी. पावीन भारतीय संस्कृतीचा अत्यंत अभिमानस्पद मोळका करून दिली स्वामी विवेकानंद सारख्या योद्धे चिंतनशील व्यक्तींनी भारतीय महत्वात्मवादाचे अद्वैतत्व प्रतिपादन केले. भक्तवाळंकाड पाहण्याची जायते उजवे दृष्टी दिली.

- प्राचीन भारतीय वाङ्मयाचा अभ्यास व संशोधनाची गरज -
प्राचीन वाङ्मय व पश्चिमात्य यांचा तुलनात्मक अभ्यास करून प्राचीन संस्कृत वाङ्मयातील महत्त्वपूर्ण गोष्टी आधुनिक साहित्यिकांसमोर ठेवल्या व त्यांनी जुन्या व नव्या वाङ्मयीन मूल्यांचा अंशोक्त दखून आणला. त्याचवेळी इतिहासिक कार्यामुळे आर्थिक संशोधन वाढण्याची प्रेरणा मिळाली आणि सुधारणा या सातत्याने आवश्यक आहेत याची जाणीवही झाली.

डिंडू धर्मावाकत अभिमान जावता करणे -
या काळातील महत्त्वाची बाब म्हणजे ख्रिस्ती मिशनर्यांच्या सुरु केलेल्या शाळा व महाविद्यालयांच्या आरंभीत लक्षांशी उदात्तवादी पुरोगामी विचारसरणीचे वाळकडु ईंग्ली शिक्षणाच्या माहवालातून मिळू लागले या विचारप्रणालीत त्यांना भारतीय समाजाच्या पुनरुज्जीवनाची लक्ष्ये ठेवली सापडली कारण शिक्षण मिशनर्यांनी धर्मप्रसाराचे कार्य करत असताना डिंडू धर्मातील महत्त्व, रूढी, परंपरा व वर वाढवणे ही कामे केली.

जाति संस्था -
मकांशिसाच्या बालकांच्या घाईशी समाजजीवनात असलेल्या चातुर्वर्ण्य पद्धतीने जाति संस्थेत रूपांतर झालेले होते. जाति संस्थेमुळे समाज निर्माण होऊ शकत नाही. गटांमध्ये विभागलेले होते. मकांशिसा जाति संस्थेच्या उद्देशाने निर्माण झालेले होते. या जाति संस्थांमध्ये व्यवसायांच्या स्वभावप्रकारा किंवा वंशवृत्ता व वर्णव्यायांच्यावर अद्वैत - कनिष्ठ विचार समाजात प्रस्थापित झालेले होते परंपरेनुसार प्रत्येक जातीच्या त्यांच्या स्थानानुसार काही हक्क, अधिकार, कर्तव्य दखून दिले जाते. वरिष्ठता ही शिक्षा अत्यंत मानदानाकारक मानले जाई त्यामुळे ज्या क्षातकात जाति संस्थेत अडकलेल्या व्यक्तीला समाजात स्वतंत्रपणे भाषण - विचार करण्याचा अधिकार नसतो.
समाजात प्रत्येक विभागात दखून घेऊन व मानवतेच्या दृष्टीने आवश्यक असलेले मूलभूत हक्कही कनिष्ठ जातींना मिळत नसत. त्यामुळे त्यांची अवस्था लातकाळीन काळात अत्यंत दयनीय होती.

शास्रुधरता - जन्मायाः तगाः तगाः तगाः तगाः तगाः

या काळात जातीसंस्थेचा एक अविभाज्य घटक म्हणून शास्रुधरतेकडे पाहिले जाई शास्रुधर म्हणून मानल्या गेलेल्या समाजात कसक बंधनाचे जीवन जगावे लागे या जातीला (विशेष) धर्त्याच्या विविधांच्या स्थित राजकीय संस्तेमुळे व सामाजिक जीवनात स्थेय निर्माण करणाऱ्या त्यांच्या पध्दतामुळे अनेक जमाती आपल्या परंपरागत व्यवसायापासून दूर झाल्या या अन्न जात जमाती लागरीकरण धर्त्यास सुरवात झाली वंगरी शिक्षण घेतलेल्या भारतीय लसणाजा, वंगरी शिक्षणामुळे पाश्चिमात्य आचारविचार व तत्त्वज्ञानची माहिती झाली.

कुटुंबसंस्था - प्रकाशित

प्रकाशित झाल्या शतकाच्या सुरवातीत भारतातील समाजात कुटुंब हा सामाजिक जीवनाचा मूलभूत पाया होता या काळात संयुक्त कुटुंब पध्दती अस्तित्वात होती पितृसत्ताक पध्दती अर्द्ध असल्याने कुटुंबातील वयोवृद्ध प्रमुखाची जबाबदारी मानली जाई कुटुंबातले आपल्या इराद्यांचा परंपरांचा हास्यांच्या बंधनांचा काटेकोर पालन करणाऱ्या विंशज होता. इती हाच या काळातील कुटुंबाचा व्यवसाय मानलेल्या असून शेतीवर कुटुंबातील प्रमुख वारसदाराची सामुहायिक मानणी मानली जाई

प्रकाशित झाल्या शतकाच्या उत्तरार्धात शहरी जीवनात पित्रात कुटुंबधर्त्याने तन्मस्तित्वा निर्माण झाले असले तरी ग्रामीण जीवनात संयुक्त कुटुंबधर्त्याने प्रचलित होते.

स्त्रीजीवन - प्रकाशित

मनोवीज्ञाच्या शतकात भारतातील समाजाचा एक मूलभूत घटक म्हणून स्त्रीयांच्याकडे पाहिले जात असले तरी त्यांना सामाजिक व नैडुविक प्रतिष्ठा नव्हती अर्थात शधावध गोपिकावाड व अधिकावाड या शब्दांच्या हाताच्या वलयर मोजण्यासह स्त्रीयांची प्रतिष्ठा होती तसेच राजवशावशातील किंवा अमिंत कर्तीत काही स्त्रीयांना शिक्षण धर्त्याचा अधिकार असला, सामाजिक व राजकीय जीवनात त्या सहभागी होत असल्या तरी सामान्य स्त्रीयांची अवस्था हयनीय होती या काळात बालविवाहाची पध्दत सुरु झाल्याने सर्व सामान्य स्त्रीयांचा शिक्षणाचा अधिकार नष्ट झाला.

पुण्यप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांना नोंदुविले आणि सामाजिक हिंसाणी
 कोणत्याही प्रकारचे स्थान मिळत नव्हते. तसेच या काळात
 बहुपत्नीकत्वाची परतून रुढ झाली होती त्यामुळे पुण्य कोणत्याही
 व्यक्ती कितीही लज्जा करण असात असत असे नव्हते पुण्यांना
 विवाहाच्या संबंध देण्याची अधिकार होता
 बहुपत्नीकते व नवदुवूमागी विवाहाच्या वहलीमुळे स्त्रियांचे जीवन
 मर्यात दुःख ह वनले होते समाजजीवन मळ महत्त्वाचा होतक
 म्हणून स्त्री मसुन केवळ अजोगाची वरवू किंवा धरतील
 हपणाचा गुलाम म्हणून स्त्रियांकडे पाहिले जाई.

धार्मिक जीवन -

मकोपिनात्या शतकाच्या पूर्वार्भी भारतातील धार्मिक जीवनात
 कर्मकांडांना महत्त्व प्राप्त झाले होते. प्रतवेकळ्यानी व सोपळ्या
 भोवळ्यांच्या किमवांना परकोटीची सीमा गाडलेली स्त्री होती या
 काळात विशेष महत्त्व प्राप्त झाले होते. येथील सामाजिक
 जीवनापर धार्मिक आचार - विवासांचा प्रभाव होता. या काळातील
 समाजाच्या धार्मिक जीवनाचे विश्लेषण करतांना लोकाहितवादी
 आपल्या शतकात म्हणतात

हिंदू लोकांत संप्रित आचार फार माजला आहे म्हणजे
 किरलोळ निरर्थक कामे व दोंगे फार होतून त्यातील बीजरूपी
 नी नीती ती आपट झाली आहे.

19 व्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत समाजात धर्माच्या नावांमाली
 चकत अगेल्या मविष्ट चालीरीती म्ही परंपरा यांनाच
 समाजधर्म मानलात. प्रारंभ झालेला आहे

18
20

" ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार "
- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

SUPPLIMENT

Suppliment No. :
Roll No. : 7036
Class : M.A.I

Signature of Supervisor	
Subject :	नाव :- वैष्णवी-विठ्ठल निकम विषय :- इतिहास
Test / Tutorial No.	पेपर क्र. 4 भारतीय समाज सुधारणाचा
Div. :	इतिहास

1. 19 व्या शतकातील भारतीय समाज जीवनाचे सांख्यिक विश्लेषण करा.

→ जातिसंस्था :-

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी समाजजीवनात असलेल्या चातुर्वर्ण्य पध्दतीचे जातिसंस्थेत रूपांतर झालेले होते. जातिसंस्थेमुळे समाज निरनिराळ्या गटांमध्ये विभागलेला होता. एका जातीत अनेक उपजाती निर्माण झाल्या होत्या. या जातींच्यामध्ये व्यवसायांच्या स्वरूपावरून किंवा देवदेवता व परंपरा यांच्यावरून श्रेष्ठ - कनिष्ठ विचार समाजात प्रस्थापित झालेले होते. प्रत्येक जातीचे विशिष्ट स्थान निश्चित केलेले होते. त्यामुळे सामाजिक एकतेची जाणीव नाहीशी झालेली होती. जातिसंस्थेत जन्म हाच मुख्य घटक मानल्यात. आढ्याने व्यक्तीचे स्वातंत्र्य स्वातंत्र्य पूर्णपणे नष्ट झाले. त्यामध्ये ब्राह्मण जातीला त्यांच्या श्रेष्ठत्वातून विशेषाधिकार मिळाले होते. त्या वगळता ज्ञान संपादन करणाऱ्यांची संधी मिळत नसे. परंपरागत व्यवसाय करणे व वरिष्ठ जातींची सेवा करणे हेच कनिष्ठ वगची कठिण सभजले जाई. समाजाचा एक अविभाज्य घटक म्हणून व मानवतेच्या दृष्टीने आवश्यक असलेले मूलभूत हेक ही कनिष्ठ जातींना मिळत नसत. त्यामुळे त्यांची अवस्था तत्कालीन काळात

अत्यंत दयनीय होती.

अस्पृश्यता :-

या काळात जातिसंस्थेचा एक अविभाज्य घटक म्हणून अस्पृशतेकडे पाहिले जाई. अस्पृश्य म्हणून मानल्या गेलेल्या समाजाला कडक बंधनांचे जीवन जगावे लागे. या जातीला शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. तसेच आर्थिक स्वयंपूर्णता निर्माण होण्यासारखी त्यांची स्थिती नव्हती. ह्योना गुलामाप्रमाणे जीवन जगणे भाग पडे. अस्पृश्य जातीच्या स्पर्शाने विटाळ होतो की ही कल्पना सामाजिक जीवनात दूळ झालेली होती.

एकोणिसाव्या शतकाच्या अगोदर भारतीय समाजाचे जातिसंस्थेवारे झालेले विघटन ब्रिटीशांना भारतात आपली सत्ता प्रस्थापित करण्यास उपयुक्त ठरली. परकीय सत्तेला केवळ समाजातील कौळ जातींकडूनच भविष्यकाळात विरोध होण्याची शक्यता जाणवल्यानेच ब्रिटीशांनी या जातींना विशेष सवलती देऊन प्रशासनात सहभागी करून घेण्याचे व काही काळ त्यांचे परस्परागत अधिकार कायम टिकवण्याचे धोरण स्विकारले.

कुटुंबसंस्था :-

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस भारतातील समाजात कुटुंब हाच सामाजिक जीवनाचा भूलभूत पाया होता. या काळात संयुक्त कुटुंब पद्धती अस्तित्वात होती. कुटुंबातील सर्व सदस्यांचे पालनपोषण करणे ही कुटुंब प्रमुखाची जबाबदारी मानली जाई. शेती हाच या काळातील कुटुंबाचा व्यवसाय मानलेला असून शेतीवर कुटुंबातील पुरुष वारसदारांची सामुदायिक मालकी मानली जाई. कुटुंबातील परंपरागत हक्क, अधिकार स्त्री संपत्तीची वाटणी या संबंधीच्या बाबतीत न्याय देण्याचे काम गोतसभा, ग्रामसभा किंवा धर्मपंचायत करीत. ब्रिटीशांची सत्ता भारतात स्थापन झाल्यानंतर येथील कुटुंबसंस्थेच्या स्वरूपामध्ये काही प्रमाणात बदल झाले. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात शाहरी जीवनात विभक्त कुटुंब पद्धतीचे अस्तित्त्व निर्माण झाले. असले तरी ग्रामीण जीवनात संयुक्त कुटुंब पद्धतीच प्रचलित होती.

स्त्री जीवन

३-

एकोणिसाव्या शतकात भारतातील समाजाचा एक मुलभूत घटक म्हणुन स्त्रीयांच्याकडे पाहिले जात असले तरी त्यांना सामाजिक व कौटुंबिक प्रतिष्ठा नव्हती अर्थात राधाबाई, गोपिकाबाई व आहिल्याबाई या सारख्या हाताच्या बोटावर मोजण्या इतक्या स्त्रीयांना समाजात प्रतिष्ठा होती. या काळात बालविवाहाची पद्धत सुरु झाल्याने सर्वसामान्य स्त्रियांच्या शिक्षणाचा अधिकार नष्ट झाला. पित्याच्या किंवा पतीच्या कुटुंबात ही स्त्रीचे महत्त्व कमी होत गेले. तसेच या काळात बहुपत्नीकत्वाची पद्धत रुढ झाली होती. त्यामुळे पुरुष कोणाच्या ही वयात किती ही लग्न करू शकत असे. बहुपत्नीत्वाच्या व जराठकुमारीच्या विवाहाच्या पद्धतीमुळे स्त्रीयांचे जीवन अत्यंत दुःखद बनले होते. समाज जीवनात एक महत्त्वाचा घटक म्हणुन स्त्री असुन केवळ उपभोगाची वस्तू किंवा घरातील हक्काचा गुलाम म्हणुन स्त्रीयांकडे पाहिले जाई

सामाजिक वर्ग

३-

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस आर्थिक स्थितीवर आधारलेले दोन वर्ग होते. श्रीमंत आणि गरीब. श्रीमंतांची समाजातील संख्या कमी होती. तर गरीबची संख्या जास्त होती. श्रीमंत वर्गामध्ये प्रामुख्याने वतनदार, देशमुख, जमिनदार, इनामदार, जहागीरदार, पाटील, प्रशासकीय अधिकारी व व्यापारी वर्ग इ. समावेश होता. सामाजिक विषमता निर्माण झाली होती. बहुसंख्य समाज हा खेड्यात राहत असुन त्यांच्या पैसांदिन गरजा मर्यादीत असुन त्या पूर्ण करणे त्यांना अशक्य होत असे. शेतकरी व शेत मजुरांच्या बरोबर सर्व समाजाच्या गरजा भागविणारे निरनिराळे व्यावसायिक समाजात होते. त्यांचे जीवन शैलीतून येणाऱ्या उत्पन्नावर अवलंबुन असे ब्रिटीशांचे भारतात आगमन झाल्यानंतर येथील सामाजिक विषमतेमध्ये फार मोठ्या प्रमाणात बदल झालेले नव्हता. याच महत्त्वाच कारण म्हणजे ब्रिटीशांनी भारत ही एक वसाहत मानली होती. त्याची लूट करुन संपत्ती इंग्लंडला नेहणे हाच त्यांच्या मुख्य उद्देश होता.

शिक्षण

भारतात प्राचीन काळात बालेन, तद्वशीलना सारख्या विद्यापीठ परंपरा विकसित झाल्या होत्या. परंतु इस्लामी आक्रमणानंतर ही परंपरा खंडित झाली होती. ब्रिटीशांच्या आगमनाच्या झोडीत भारतात काही मादशाळा व मदरसा अस्तित्वात होत्या. समाजातील वरिष्ठ वर्ग, क्षीमंल आणि राजवशासनातील व्यावकी शिक्षण वेव समाजातील कडिकळ वगळिा किना श्रीयांना शिक्षण वेव्याचा अधिकार बळकता.

ब्रिटीशांनी भारतात आपली राजकीय शक्ती ठिर केव्यानंतर वेगील समाजाच्या विकाशाच्या हेतूने शिक्षण प्रसाराचा अती गिळानी. कडिकळ वगळिाही शिक्षणाची वेर खुली झाली. ब्रिटीशांनी ईश्वारिक प्रगती गागील गुळ भावना प्रसाराकीय कार्यानिाही लागणारा कांरकुण वर्ग भारतीय समाजातुन गिळवा अ हेतू होता.

धार्मिक जीवन

एकोडिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी भारतातील धार्मिक जीवनात कमकांडीना गढल्ल्या प्राप्ता झाले. या काळात धर्माची गुलगुत तत्वे समाजापासुन अलिप्त झाली होती. आवि परंपरा व्रतवेकल्य, कमकांड डुका विशेष गढल्लय प्राप्ता आले हेले या काळात बहुसंख्य हिंदू धर्मीया लोक वगळिाही प्रभाषात बौद्ध, जैन, इस्लाम धर्माचे लोक होते. वेगील सामाजिक जीवनावर धार्मिक आचार-विचारांचा प्रभाव होता. या काळातील समाजाच्या धार्मिक जीवनाचे विश्लेषण करताना लोकहितवादी आपल्या अतपत्रात म्हणतात. "हिंदू लोकांत सांप्रत आचार फार गाजला आहे. गढणे किशकोळ निशुकि कामे व ढोंगे फार होवुन त्यातील बीजरुपी जी गिती ती वृष्ट झाली आहे. धार्मिक जीवनाचे वनवष पाळिल्ल्या रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा यांचे धार्मिक जीवनात अस्तित्त्व होते आणि सामाजिक जीवनावर धार्मिक आचार व विचारांचा प्रभाव होता. असे दिसुन येते.

" ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार "

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

SUPPLIMENT

Signature
of
Supervisor

Suppliment No. : 1

Roll No. : 7036

Class : M.A.I

Subject : भारतीय समाज सुधारणांचा

Test / Tutorial No. : इतिहास

Div. :

ग्रामीण समाज जीवन

३-

19 व्या शतकाच्या प्रारंभीचा विचार

केला तर बहुतांशी समाज हा ग्रामीण भागात किंवा खेड्यांमध्येच आपले जीवन व्यतीत करित होता. या काळात दळणवळणाची साधने फारशी उपलब्ध नसल्याने या ग्रामीण भागाचा शहरी किंवा नागरी जीवनाशी फारसा संबंध येत नसे परिणामी नवविचार, आधुनिकता यांची त्यांना जाणीव ही झालेली नव्हती. खेड्या खेड्यांमध्ये ही अंतर असल्याने त्यांचा फारसा संबंध येत नसे. संबंध आलाच तर यात्रा-जत्रा या निमित्ताने येत असे. या खेड्यांच्यामध्ये आर्थिक स्वयंस्वयंपूर्ति निर्माण झालेली होती. या समाजाचा शेती हाच प्रमुख व्यवसाय होता. तसेच येथील समाजाच्या मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सेवा व वस्तू खेड्यातच उपलब्ध होत असे. उदा. कुंभार, सुतार, चांभार, परिट, न्हावी, महार व रामोशी इ. थोडक्यात बरा बलुतेदार व अरुश अलुतेदार पध्दती रूढ होती. ग्रामीण समाजात जातिसंस्थेचे अस्तित्व असून हा समाज जाती व उपजातींमध्ये विभागलेला होता. प्रत्येक जातीने परंपरागत चालत आलेला व्यवसाय करणे व धार्मिक आचारांचे पालन करणे आवश्यक मानलेले होते. पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांना कोणतेही अधिकार दिलेले नव्हते.

समाजाची सांस्कृतिक प्रगती

:-

भारतात ब्रिटीश सत्ता स्थापन होण्यापूर्वी राजकीय जीवनात अस्थिरता व अशांतता निर्माण झाली होती. राजकीय जीवनातील या अस्थिरतेमुळे या काळात सांस्कृतिक विकासाला फार मोठी चालना मिळाली नव्हती. तसेच या काळात विद्वान, साहित्यिक व कलाकारांना राजांमध्य मसल्यांमुळे बरीच प्रत्येक क्षेत्रात स्वतंत्रपणे मोठ्या प्रमाणात प्रगती झालेली दिसून येत नाही. महाराष्ट्रात मराठ्यांच्या सत्तेच्या काळात किल्ले, गड, कोंट, वाडे, व्याख्यानां धकामा शिवाय या स्थापत्या शिवाय कोणत्याही प्रकारच्या मोठ्या प्रमाणात विकास झालेला नाही. साहित्याच्या क्षेत्रात परंपरागत साहित्यालाच महत्त्व मिळाले होते. त्यामध्ये निरनि- राख्या प्रादेशिक भाषेतून या काळात मोठ्या प्रमाणावर साहि- त्याच्या निर्मितीला होती मिळालेली होती. मिस्रि गालीब सारखे प्रसिद्ध उर्दू कवी या काळात झाले. मराठी भाषेतून या काळात मोठ्या प्रमाणावर सत साहित्याच्या निर्मिती- ला गती मिळाली. पेशवाईच्या उत्तरार्धात रामजोशी, होनाजी बोळा व प्रभाकर इत्यादींनी मोठ्या प्रमाणावर शृंगार व वीर रसाने भरलेल्या साहित्याची निर्मिती झाली. समाजा- च्या मनोरंजनासाठी म्हणून संगीत, नृत्य इत्याकलांच्या या काळात विकास झाला असला तरी सांस्कृतिक क्षेत्रात या कलांना फार प्रभावी स्थान मिळालेले दिसून येत नाही.

" ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार "

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साबुंबे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

SUPPLIMENT

Signature
of
Supervisor

Suppliment No. :

Akanksha Anil Ghunkhikar

Subject. : History

Roll No.

7014

Test / Tutorial No. : भारतीय समाजकुशास-

Class

MA (I)

Div. : काया वृत्ति

* 19 व्या शतकातील भारतीय समाजजीवनाचे सांख्यिक विश्लेषण करा.

आधुनिक भारताच्या इतिहासात, प्रकीर्णित शतक हे एक वैशिष्टपूर्ण शतक आहे. भारतीय राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक जीवनाला वैशिष्टपूर्ण वळण देण्याचे तसेच समाजात सन्वपुर्ण बदल घडवून आणण्याचे कार्य या शतकाचे केले. ब्रिटीशांच्या भारतातील आगमनाने भारतात प्रामुख्याने पुर्णजीवनाचा व पुनरुज्जीवनाचा काळ सुरू झाला. इंग्लिश शिक्षणाची सुरुवात झाल्याने नवशिक्षण घेतलेल्या बुद्धिप्रामाण्यवादी तरुण वर्ग येशीन समाजात उदयास आला. इंग्लिश मंड्यांच्या अज्ञानामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य, समानता, उदारमतवाद, बुद्धिप्रामाण्यवाद, न्यायव्यतीर्ण समानता या सारख्या मूलभूत तत्वांचे येशीन समाजाचा ज्ञान आले. या काळात भारतीय समाजात पुरातन अस्तित्वाच्या जमाजा, पार्थीव समाज, आर्य समाज, थिऑलॉजिकल सोसायटी, प्रामुखायुक्त समाज हे संघटनांनी भारतीय समाजात सामाजिक प्रकतेचे, नवाक्यांचे, बुद्धिप्रामाण्यवादाचे विचार लजविण्याचा प्रयत्न केला. हिंदू समाजप्रमाणाचे मुस्लिम, फारशी, ख्रिश्चन समाजातील या सामाजिक व धार्मिक

बुद्धारणेची चळवळ वाणिमान ज्ञानी असे दिले त्या निरनिरा-
ल्या संज्ञा व संज्ञनांनी जेलेल्या कारासिद्धे तसेच पायावेने-
ल्या उदाहरणांमुळे समाजात काही प्रमाणात सामाजिक मुक्तेचे
वातावरण निर्माण झाले.

मुकोठीसोबत शतक म्हणजे सामीश
जीपनपे सोांचा अविष्कार झालेले शतक होते जुन्हाचे आकृती
या शतकात जेवढे होते तेवढेच नवजाजाचे आकर्षनही
निर्माण झालेले होते. समाजजीवनात मांडव्यात येत
असलेल्या नवप्रेरणा व समाजात पुजालील असलेल्या परंपरा
आमुळे समाजाची अवस्था मेधापथा वाळवतात सापडल्या
सारखी झाली होती परंपरेने चातत असेल्या परंपरा
यांमुळे समाजाची अवस्था मेधापथा उपायनांचे प्रेम
समाजात असतानाच आनिकाशाळाची व कुशलसाथानाची
ओढ या काळात लासतानी होती. हजारो वर्षापायून चातत
आलेल्या आचार विचारांचा आधारे जीवनाची पाटंचाल
करी हे च्युक्त की बरीबर या विषयी संभुक्त्वा या शतका-
तील समाजाच्या मनात निर्माण झालेली होती धार्मिक
आचारांच्या बंधनांचे तुर्यस्य मान्य करणाऱ्या समाजाला
ब्रिटीशांच्या आगमनांमुळे सामाजिक जीवनातील नवीन
आचार व विचारांचा प्रकाशाज्वाल जाणवू लागला होता.
परंतु ब्रिटीशांच्या आगमापूर्वी परंपरात जीवनातच कंठस्थता
मानणाऱ्या भारतीय समाजाची प्रगती बोरजला गेली होती
व्हिको यांच्या मते "मानवाची सामाजिक प्रगती म्हणजे
डानिहाल होय. या परतन आपल्या समजुक्त यंडील
कि. १७ व्या शतकात अनेक बदल होत गेले

१) जातीव्यवस्था -

मुकोठीसोबत शतकाच्या प्रारंभी
समाजजीवनात असलेल्या खातुर्वच्य पध्दतीची जातीव्यवस्था
संपातत झालेले होते. जातीव्यवस्थेमुळे समाज निरनिराळ्या
ठावांमध्ये विभागलेला होता. हाका जातीत अनेक
उपजाती विभागल्या गेल्या होत्या. या जातीमध्ये

व्यवसायांच्या स्वरूपांनुसार किंवा देवदेवता व परंपरा
 यांच्याद्वारे श्रेष्ठ - कनिष्ठ विचार समाजात प्रस्थापित
 झालेले होते. प्रत्येक जातीचे विशिष्ठ ध्यान निश्चित
 केले होते. परंपरेनुसार प्रत्येक जातीला त्याचा ज्ञाना-
 नुसार काही हक्क, अधिकार, कर्तव्य ठरवून दिले होते.
 प्रत्येक जातीने हा हक्क व कर्तव्याचे पालन करावे
 असे संघनकारक होते. जातीत परस्पर संबंध, रोगीवेदी
 व्यवहाराचीही नियम ठरविले जाते. १७ व्या शतकात जाती-
 संघर्ष अठकलेल्या व्यक्तीचे समाजात स्थापने आचार-
 विचार करण्याचा अधिकार नव्हता. छाम्बल जातीला त्यांच्या
 श्रेष्ठत्वांनुसार विशेषाधिकार मिळाले होते. या वर्गाला
 ज्ञान संपादन, करण्याची संधी मिळत असे. त्यांना
 समाज शुद्धताही विशेष सवलती मिळत. त्यामुळे कनिष्ठ
 जातींना जाणही संधी मिळत नसे. त्यामुळे त्यांची
 अपर्याप्तता जाणवत जाऊन अत्यंत पयानेय होती.

2) अस्पृश्यता

या काळात जातीसंघर्षात एक स्थाविराज्य
 घटक म्हणून अस्पृश्यतेकडे पाहिले जाई अस्पृश्य म्हणून
 मानल्या गेलेल्या समाजात, काळ संधर्षाचे जीवन जगावे
 लागे या जातीला शिक्षण देण्याचा अधिकार नव्हता
 तसेच आर्थिक स्वयंपूर्ती निर्माण होण्यासाठी त्यांची
 अक्षेती नव्हती त्यांना गुलामाप्रमाणे जीवन जगणे भाग
 पडे सार्वजनिक उभारती, देवालय किंवा पाणी कुखठ्यांची
 विकाने बरे त्यांना प्रवेश नाकारला गेला होता (१९००)
 अस्पृश्यता जातीच्या स्वभावाने विटाळ होते हि कल्पना
 सामाजिक जीवनात हट्ट झालेली होती.

मुळावीसाच्या शतकाच्या अगोपार
 भारतीय समाजाचे जातिसंघर्षात झालेले विखरलेले वि-
 द्यांना भारतात आपली क्षमा प्रस्थापित करण्यात उपयुक्त
 ठरली परकीय समाजात केवळ समाजातील श्रेष्ठ जातीकडून
 अधिकारकाळात विशेष होण्याची शक्यता जाणवण्याचीच

विरीझांनी या जातींना विखीव जवळगी देऊन सुशासनाने
 सहभागी करून घेण्याची व काही काळ त्यांचे परंपरागत
 आधिकार कायम ठेकण्याचे हीश्टा विवेकारनी, त्यांचे
 विरीझा भारतात सुख केलेल्या दळणपळगाल्या जोयीमुळे
 सामाजिक आभिरुणाची प्रकिया मूकोणीलाच्या शिककात
 हळूहळू सुख झाली. त्यामुळे जातिभेदाची उंचने काही
 प्रमाणात कमी होऊ लागली. त्याचबरोबर विरीझा
 जल्करात कनिष्ठ जातीच्या लोकांना प्रवेडा मिळणे शक्य
 झाल्याने परस्परसंबंधांच्या बाबतीत जातीची उभलेली
 उंचने काही प्रमाणात कमी होण्यास सुखघात झाली.

3) कुडवलेल्या -

मूकोणीलाच्या शिककात सुखघातीन
 भारतातील समाजात कुडव हाच सामाजिक जीवनाचा
 प्राधा होता. या काळात संयुक्त कुडवपद्धती आकिल्यात
 होती पितृसत्ताक पद्धती लगे असल्याने कुडवातील
 वयोवृद्ध व अणुभवी व्यक्ती कुडवाचा प्रमुख असो
 कुडवातील सर्व जपण्यांची पासनपोषण करणे ही कुडव
 प्रमुखाची जबाबदारी मानली जाई. कुडवामध्ये आपल्या
 घराण्याचा परंपराचा, धर्मच्या बंधनांचा काटेकोर पालन
 करण्याची दिवाज होती. हाच या काळातील कुडवाचा
 ज्यवकाय मानलेली असुन शीतीवर कुडवातील फुलव वाट
 लवारांची सामुदायिक भावकी झाली. जाई. कुडवातील
 परंपरागत हक्क, आधिकार वगी संपत्तीची वाटणी या
 संबंधीच्या बाबतीत जात देण्याचे काम शीतलभा
 गामजभा किंवा गामपंचाबात करीत. मूकोणीलाच्या
 शिककाच्या उमर्थात शारी जीवनात विभक्त कुडवस्त्रीयांची
 वक्रुपाभाध्ये काही झाले. असले तरी ल्यामीन जीवनात
 संयुक्त कुडवपद्धती प्रचलित होती.

47

स्त्री-जीवन

मकोबिसाच्या शातकाच्या सुरुवातीक मक मुनभुगत एक म्हणून स्त्रीकडे पाहिले जाई त्यांना सामाजिक व कौटुंबिक प्रतिष्ठा नव्हती अर्थात राधाबाई, गौपीकाबाई व अहिल्याबाई या तारुण्या हातांच्या वीकल सोपण्या वतण्या स्त्रीयांना समाजात प्रतिष्ठा होती. तसेच शापधराण्यातील किंवा श्रिमंत वगैरीतील काही स्त्रियांना शिक्षण होण्याचा अधिकार असला. सामाजिक व राजकीय जीवनात त्या सहभागी होत असल्या. तरी समाजात स्त्रियांची अवस्था दयनीय होती. या काळात ब्रह्मविष्णू पुराणाने अपत्यामुळे अनेक स्त्रियांना शिक्षण चे हक्क मिळत नसे तसेच स्त्रियांना वैधव्य प्राप्त होत. पुरुषप्रधान संस्कृती होती. या काळात वसुपंजीकराची पद्धत शरू होती त्यामुळे पुरुष कोठेही वयात लगेच किस्तीप्रकारे करत शकत होता. वसुपंजीकराच्या वजठकुमारी विवाहाच्या पद्धतीमुळे स्त्रियांचे जीवन मर्मत दुःखत वनेले होते. मानवाचे अधिकारप्रवाहाचा मिकावा पाहिले यानुसार स्त्रियांचा दयनीय स्थितीत लपला. घडवून आणणे सामाजिक गरजेचे आहे. याची जाणीव होऊन समाजात प्रचलित असणाऱ्या मुद्राहत्या, लतीपद्यात, विधवांचे कैद्यावपन या अनिष्ट परंपरा वगैरे कायदाच्या अलागीन तर स्त्रियांना शिक्षण देणे हाच यययि आहे याचे महत्त्व समाजात रूढ करण्यात सुरुवात झाली.

5)

सामाजिक वर्ग

मकोबिसाच्या शातकाच्या सुरुवातीच्या आर्थिक गव्हेतीवर आधारित दोन वर्ग होते. श्रिमंत आणी धरीत श्रिमंताची समाजातील संख्या कमी होती. तर गरीबांची संख्या प्राप्त होती. श्रिमंत वर्गामध्ये प्रामुख्याने धनमदार, देशमुख, जमीनदार, इमानदार, जहागीरदार, यातील प्रशासकीय अधिकारी व व्यापारी वर्ग र. चा समावेश होता. या वर्गांना परंपरेनुसार काही विशेष अधिकार

मिळालेले होते. या विश्व आर्थिकारामुळे त्यांच्याकडे पुरेदा कंपनी जमा झाली होती. यानंतर त्यांच्या पराक्रमेणुसार जमिन मिळाल्या. सापकार वर्ग आर्थिक साध्य करत असेल तरी व्यापकाच्या रूपाने कंपनी मिळवत. या क्षेत्रांतून कंपनीच्या रकमेमुळे आपल्या शेतीवर हादरा टाकल्या होत्या. यामुळे ते अंतमजुर म्हणून काम करत

ब्रिटिशांचे भारतात आगमन झाल्यानंतर नैसर्गिक सामाजिक विघ्नानेमध्ये फार मोठ्या प्रमाणात अंत्य झालेले नव्हता. याच महत्त्वाचे कारण म्हणजे ब्रिटिशांनी भारत ही वस्तुसह वसाहत मानली होती. त्याची खूब फरकन कंपनी इंग्लंडकडे मेडने होत. त्यांचा मुख्य उद्देश होता. त्यामुळे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळात व ब्रिटिश पार्लमेंटच्या काळात हेच होत. स्थित्यर्थे वेळे. उलट ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या होण्यामुळे नैसर्गिक समाजात असलेल्या व्यापार, वस्तु उद्योग व्यवसाय नष्ट झाले. या उलट दुष्काळ, अवकाश किंवा पाणी पुस्तकाच्या सोयीसाठी अतिवृष्टी या नैसर्गिक संकटांच्या प्रसंगी शेतातून पुस्तक अंतराळीने पस्तुत केला जात असे. त्यामुळे दकोविभाष्या शातकांच्या पारभी व्यापारी वस्तुउद्योग करणारे, प्रधान व्यावसायिक, शेतकरी, शेतामजूर यांची स्थिती दयानिय अस्तून, सर्वत्र सामाजिक विघ्नता होती.

७ शिक्षण -

भारतात प्राचीन काळत नाव्येदा, तक्षशिला भारताच्या विद्यापीठ परंपरा विकसित झाल्या होत्या. परंतु इस्लामी आक्रमणांनंतर ही परंपरा खंडित झाली होती. ब्रिटिशांच्या आगमनाच्या अगोदर भारतात काही प्रादेशात प मंदरमा अस्तित्वात होत्या. तसे धार्मिक परंपरा, धर्मग्रंथ व निती शिक्षण, आचार-विचार इ. चे

शिक्षण दिले जात असे. विज्ञान किंवा तंत्रज्ञान शिक्षणाचा
अभाव होता. शिक्षणाच्या अभावामुळे समाजात अनिष्ट
प्रथा, परंपरा, चाळीशिनी, अंधश्रद्धा यांचे वर्चस्व
वाढले होते.

ब्रिटिशांनी भारतात आपली राजकीय तात्का
रिष्ट केल्यानंतर येथील समाजाच्या विकासाच्या
दृष्टीने शिक्षण प्रसाराचा गती मिळाली. ईस्ट इंडिया
कंपनीने शिक्षणाची जबाबदारी स्वीकारली असली तरी
शिक्षणाद्वारे प्रशासनातील कनिष्ठ वर्ग उपलब्ध ठावा
ही ब्रिटिशांची प्रमुख धूमिका होती. नसेच आपल्या
संस्कृतीचे श्रेष्ठत्व भारतीयांच्या लक्षात यावे हाही
तेर ~~ब~~ हेतू अर्थात इंग्ली शिक्षणामुळे भारतीयांना
पश्चिमात्य प्रगत ज्ञान आत्मसात करण्याची संधी
मिळाली.

" ज्ञान, विज्ञान आणि सुरांरकार यांसाठी शिक्षण प्रसार "

- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

SUPPLIMENT

Suppliment No. : 1

Roll No. : 7019

Class : एम. ए. भाग I

Signature
of
Supervisor

Subject : भारतीय समाजबुद्धावकाशा
इतिहास

Test / Tutorial No. :

Div. :

४.	भारतातील समाजबुद्धावकाशा इतिहास
प्रश्न -	जेव्हा भारतोतील भारतीय समाजजीवनाची सर्वोच्च क्शिलेपण फटा.
→	आधुनिक भारताच्या इतिहासात लकोठारिलेले शतक हे एक
	वैशिष्ट्यपूर्ण शतक आहे. भारतोतील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक
	व ह्यामिक जीवनाला वैशिष्ट्यपूर्ण वळण देण्याचे तसेच समाजात
	महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणण्याचे कार्य या शतकात केले.
	ब्रिटिशांच्या भारतातज्जि आगमनाचे भारतोत प्रामुख्याने प्रबोधनाचा
	व पुनरुज्जीवनाचा कालखंड सुरु आला.
	इंग्रजी गंध्यांच्या आग्यालामुळे व्यक्तिस्वातेय, समाजता, उदरभत-
	वाद, बुद्धिप्रभाषवाद, न्यायालयमि समांता या साख्या मूलभूत
	मूलभूत तत्त्वांचे येशिल समाजाला ज्ञान दिले/आले.
	- भारतीय समाजात प्रचलित असलेल्या गतिसेश्या, संघप्रामा-
	व्यायी विचार, अनिष्ट कृती - परंपरा दुर केल्याशिवाय भारतीय
	समाजाची प्रगती होडू शकणार याची लक्षणांना जाणीव आली.
	न्यातूमध्ये समाजबुद्धावकाशा गती मिळाली.
	- ब्राह्मे समाज, प्रार्थना समाज, आर्य समाज, शिवांलाफिक्न सोलायरी
	सत्यशोधक समाज इत्यादी संघटनांनी भारतीय समाजात
	एकतेचे नवविचारांचे, बुद्धिप्रभाषवादाचे विचार रुजविल्याचा
	प्रयत्न केला.
	- हीड समाजा प्रभागेय मुस्लिम, फारशी, शिखर समाजातही या समाजिक

व हार्मिक सुधारणेची व्यवस्था घातमान आली असे दिसते. या निमित्तच्या सैन्या व लंडरनीची केलेल्या कार्यामुळे लक्ष्य दाखविलेल्या उदाहरणांमुळे समाजात काही प्रमाणात समाजिक एकतेचे वातावरण निर्माण झाले.

- एकोनि एकोनविनाव्या शतकापर्यंत आतात लुप्तप्राय वंशज व वंश अशा कार्यक्षम शासन पद्धतीची स्थापना करण्यात ब्रिटीशांनी यश मिळविले होते / त्यांना यश आलेले होते. त्यामुळे परंपरेने राजकीय जीवनात निर्माण झालेली अंत्यवस्था अराजक व अशांततेचा कालखंड संपलेला होता. परस्परांतलि संघर्षी गुंतलेल्या सत्ताधिकांचे राजकीय वृत्ति मरू होवून समाजातलि सर्व घटकांना समानतेची वागणूक देण्या नव्या शासनयंत्रणे या शतकात नव्या युगाचा प्रारंभ केलेला होता.

शालनकर्ते व शासित प्रजा यांच्यातलि परस्पर संबंधांमुळे सामाजिक परिवर्तन घडून येव्यालु सुरुवात आली.

• सामाजिक सुधारणांची प्रक्रिया एकोनविनाव्या शतकाच्या आरंभी आतात सुरु होव्यालु प्रामुख्याने पुढिले काही मोठ्ठी कारणे झूत ठरल्या.

७) भारतीय समाजातलि वंशवन्ती दूर कणे.

ब्रिटीशांच्या नवीन शासनयंत्रणेने आतात एकहजेरी अंमल आणणारी राजवट येथे प्रस्थापित केली. त्यांच्या राजवटीच्या व ब्रिटीश राज्यकर्त्यांच्या संपर्कित आलेल्या काही भारतीयमा व्यक्त शैलिक विकासाचे कामक लक्षात आले. त्यांच्या पुढेने भारतीय समाजाची वंशवन्ती त्यांना प्रकषनि जाणवू लागली. भारतीय समाजात पसरलेली मूढाळ नाहीशि करावयाची असले तर त्या सामाजात पारधात्य विचारांचे नवे पोर आणणे गरजेचे आहे. असे त्यांना वाटत होते. त्यालाही त्यांना समाज सुधारणा आवश्यक वाटू लागली.

८) प्राथमि भारतीय संस्कृतीच्या आख्यासाची गरज.

पौरवत्या संस्कृती व ज्ञान यांचा सव्थोल आख्यास करणाऱ्या काही आख्यासकांनी आणि संशोधकांनी आतात झूतकाळ किली मेक, उज्वल आणि अस्मिमानास्पद आहे. याच लोकांना ओढवण करुन दिली. स्वामी विवेकानंद साख्या श्रीर विचिनरलि. व्यक्तिनी भारतीय आख्यासवादाचे मेवळ

प्रतिपादन केले. अतः काळाचे पहाण्याची नविन उच्च दृष्टी दिली.

३) प्राचीन भारतीय वाङ्मयाचा आख्याय व संशोधनाची गरज प्रौढांच्या वाङ्मय व पाश्चिमात्य वाङ्मय यांचा तुलनात्मक आशाल करून प्राचीन संस्कृती वाङ्मयातिले महत्त्वपूर्ण गोष्टी आधुनिक सांख्यिकीयमोड देवत्या व त्यांनी जुन्या व नव्या वाङ्मयाने मूल्यांचा संयोग बघवून आणला. त्याचबरोबर आत्मीयता आपल्या प्राचीन वाङ्मयाने कृतींच्या बद्दल अस्मिमान, स्वास्मिमान, वैभवशाली गोष्टी इ. संदर्भित आवना प्रज्वलित केल्या.

४) हिंदू धर्मबिंबत अस्मिमान जागतिकते.

या काळात महत्त्वाची बाब म्हणजे ब्रिटीश विवि
आगलेल्या ख्रिस्ती मिशनर्यांच्या कार्यचा काही लुजाण आत्मीयता
च्यावर आलेला परिणाम. मिशनर्यांनी पुढे केलेल्या शाळांतून
शिक्षण घेणाऱ्या भारतीय तरुणांना उदात्तवादी पुढेगामी विचार-
सरणीचे बालकडू ईश्वरी शिक्षणाच्या माध्यमातून मिळू लागले
या विचारांप्रणाली त्यांना भारतीय समाजाच्या पुनरुज्जीवनाची
गुरुकील्ली सापडली. कारण ख्रिश्चन मिशनर्यांनी धर्मप्रसाराचे
कार्य करित असताना हिंदू धर्मतिले अंधमूर्खा, रुढी, परंपरा, इ.
इ. वर कठोर टीका केली. त्यामुळे हिंदू जनतेला आपल्या धर्मतिले
दोष आनिष्ठ, पाप, अयोग्य विचारसरणी समाजली, त्याचब-
रोबर हिंदू धर्माची धर्मतिले अस्तित्वाक, निष्काम कर्म, त्याम
इ. चांगल्या तत्वांचीही जाणवित आली. त्यामुळे ही हिंदू धर्मतिले
दोष नवर फक्त चांगल्या तत्वांच्या परिपोष्य करण्याची इच्छा
हिंदू धर्मियांच्यामध्ये निर्माण आली. त्याचबरोबर हिंदू धर्मा-
बद्दल प्रेम आल्याची निर्माण आली.

शेवक्यात ख्रिश्चन मिशनर्यांच्या ही हिंदू धर्मविरोधामुळे
येथिल लोकांच्यात आपल्या धर्मविषयी गर्व निर्माण होवून
चांगल्या बदलाची आवश्यकता निर्माण आली.

५) ख्रिश्चन धर्मप्रसाराचा परिणाम.

ख्रिश्चन धर्मविस्ताराची त्यांच्या चालविलेल्या धर्मप्रसार
व मिशनर्यांनी पुढे केलेल्या शाळा यामुळे काही आंग्लशि-
क्षित भारतीय तरुण पाश्चात्य विचार प्रवाहात इतके वाङ्मन गेले
की आपले ते सर्व हीन व त्याच्य मानव्याची आणि पाश्चात्यांचे

सार्वजनिक क्षेत्र, योग्य मानून त्यांचे उद्योगातून कर्जाबाबती पुरविली
 त्यांच्यात निर्माण झाली. परंतु या कोलाहलाबाबत, इतर भारतीय
 समाजातूनही अनेक वेळा येतात. भारतीय समाजातले गरीब लोकां
 गरजत राहिले नाहीत. या उलट काही अंग्लनियमित आर्थिक पाश्चात्य
 विवादाबाबत अशाच अशा अशा अशा अशा अशा अशा अशा अशा अशा
 भारतीयताची अशा अशा अशा अशा अशा अशा अशा अशा अशा अशा
 हिंदू समाजात उच्चारलेल्या एकाद्यामुळे त्यांच्यातील विवेक गायला
 आला. त्यांनी पाश्चात्यांच्या शास्त्रात, लिकित्सक व पुरोगामी
 प्रवृत्तींमार्फत अशाच अशा अशा अशा अशा अशा अशा अशा अशा अशा
 आख्यायिका करून त्यांचे मानसिक स्थिति, कठी परंपरा, कर्मा-
 कांड, दोगडपणा इतर करून मूल धर्मतत्वांवर बसलेली हाटक
 अर्थमंडळीची पुढे काढून घेऊन त्यांच्या धर्मतत्वांची लोकांना
 ओळख परतून देऊन, पाश्चात्य विद्यालयात्मकतेला चोंगल्या प
 योग्य वेवढ्यात गोष्टी साध्य करून त्या भाषादे, निवेष्टी,
 गतिमान, विकसकशक्ति समाज उभा करण्याची जागरण चोमा
 होऊ लागली. त्यातून काही समाज अभिमुख अंग्लनियमित भार-
 तीयानां अशा अशा अशा अशा अशा अशा अशा अशा अशा अशा
 प्रारंभ केला. त्यांनाच आतात धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृ-
 तिक प्रबोधनांचे प्रारंभ केला. ते भारतीय समाजाच्या अवगति
 जागरणाचे प्रणेते ठरले.

अशा लोकांमधील अतिकाच्या सुखवातण्या भारतीय समाज -
 कोठिलवे शतक म्हणजे सगळी जिवित्प्रेणांचा अर्थकार
 अलेले शतक होते. जुन्याचे आकर्षण या शतकात जेवढे होते तेवढेच
 नव्याचे आकर्षणही मिळाले अलेले होते. समाजजिनात महत्त्वात
 येत अलेल्या नवप्रेणा व समाजात प्रचलित अलेल्या परंपरा
 यामुळे समाजाची अवस्था एखाद्या वाळवंटात सापडल्या साळ्या
 झाली होती. परंपरेत चालत अलेल्या कठीचे, उपासनाचे प्रेम समाजात
 अलतानाचे भौतिकशास्त्राची व सुखसमाधानाची भोव या काळात
 लागलेली होती. हजारो वर्षांपासून चालत आलेल्या आस्था विवादा-
 च्या भाषादे जीवनाची वाट चाल करणे हे चूक की बरोबर या

विषयी संश्रमावल्या या शतकातील समाजाच्या मनात निमिषि झालेली होती. दार्शनिक आचार्यांच्या विविध लेखनांचे वरिष्ठ माध्य करणाऱ्या समाजाला ब्रिटिशांच्या आगमणापूर्वी परंपरागत ~~समाज~~ जीवनातच संतुष्टता मानणाऱ्या भारतीय समाजाची प्रकृती रोखली गेली होती. संजाती संस्था-

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी समाजजीवनात असलेल्या चातुर्वर्ण्य पद्धतीचे जतिवस्थेत रूपान्त झालेले होते. जातिसंस्थेमुळे समाज नियंत्रित करण्या गटांमध्ये विभागलेला होता. एका जातीत अनेक उपजाती निमिषि झाल्या होत्या. या जातीच्यामध्ये व्यवसायांच्या स्वरूपावर किंवा देवदेवता व परंपरा यांच्याद्वारे अष्ट-कनिष्ठ विचार समाजात प्रस्थापित झालेले होते. प्रत्येक जातीचे विशिष्ट स्थान निश्चित केलेले होते. त्यामुळे सामाजिक एकतेची जाणीव जाहिर झालेली होती. परंपरेनुसार प्रत्येक जातीला त्याच्या स्थानानुसार काही हक्क, अधिकार, कर्तव्य ठरवून दिली होती. प्रत्येक जातीचे या हक्क व कर्तव्याचे पालन करावे असे बंधन होताले होते. जातिसंस्थे पर्यंत संबंध, रोटीबेटी व्यवहाराचेही नियम ठरविलेले होते. या नियमांना हार्म श्रंथातले विचार व आचारांचे तसेच एतिहासिक परंपरेचे दाखले दिलेले होते. जातीतील उच्चाच्या व्यक्तीचे वयले वंशजांचे उल्लंघन केल्यास त्याला वेढेदंडन केले जाई. वेढेदंडन ही शिक्षा अत्यंत मानहानिकारक मानली जाई. त्यामुळे १९ व्या शतकात जातिसंस्थेत आडकलेल्या व्यक्तीला समाजात स्वतंत्रपणे आचार-विचार करण्याचा अधिकार नव्हता. जातिसंस्थेत जन्म हाच मुख्य हाटक मान्यव्यात आल्याने व्यक्तीचे स्वातंत्र्य पूर्वपणे नष्ट झाले. त्यामध्ये ब्राह्मण जातीला त्याच्या अठवळावून विशेषाधिकार मिळाले होते. या वगळता राम संपादन करण्याची संधी मिळत असे. शिष्टांगामुळे प्रशासनात सहभागी होणे त्यांना सहज शक्य असे. तसेच न्यायदानाच्या बाबतीत त्यांना समान गुन्ध्यालाही विशेष सवलती मिळत. त्यामुळे कनिष्ठ जातींना लिकासाची कोणतीच संधी मिळत नसे. केवळ परंपरागत व्यवसाय करणे व वरिष्ठ जातींची सेवा करणे हे कनिष्ठ वर्गाचे कर्तव्य समजले जाई. समाजाचा एक अविभाज्य हाटक म्हणून व मानवतेच्या दृष्टीने आवश्यक असलेले मूलभूत हक्कही कनिष्ठ जातींना मिळत नसत. त्यामुळे त्यांची अवस्था तत्कालीन काळात अत्यंत दयनीय होती.

“ ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार ”

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

SUPPLIMENT

Signature
of
Supervisor

Suppliment No. : M.A. HISTORY

Roll No. : 7022

Class : Souabh Anil Kamble

Subject : पेपर क्र 4 - भारतीय समाज
शुद्धाशकाचा इतिहास

Test / Tutorial No. :

Div. :

1) 19 व्या शतकातील भारतीय समाजजीवनाचे सैद्धांतिक विश्लेषण करा.
आधुनिक भारताच्या इतिहासात 19 शतक हे एक वैशिष्ट्यपूर्ण शतक आहे. भारतीय राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक जीवनाचा वैशिष्ट्यपूर्ण वळण वेग्याचे तसेच समाजात महत्वपूर्ण बदल घडवून आणण्याचे कार्य या शतकाने केले. ब्रिटिशांच्या भारतातील आगमनाने भारतात प्रामुख्याने पुनर्जागरण व पुनरुज्जीवनाचा काळखंड सुरू झाला. इंग्रजी शिक्षणाची सुरुवात झाल्याने नवशिक्षण घेतलेल्या बुद्धिप्रामाण्यावाद, व्यावसायिक समानता या भारतीय समाजाचे निरीक्षण करण्यात सुरुवात केले.

* 19 व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या भारतीय समाज

19 व्या शतक म्हणजे समिष्ट जीवन प्रेरणा झालेले शतक होय. जुन्याने आकर्षण या शतकात जेवढे होते, समाजजीवनात मांडण्यात येते. आसलेल्या परंपरा यामुळे असलेल्या नवपेरणा व समाजात प्रचलित आसलेल्या परंपरा यामुळे समाजाची अवस्था राखायचा वाळवटात समष्ट्या सारखी होती.

1) जातीसंस्था :

19 शतकाच्या प्रारंभी समाजजीवनात असलेल्या पारंपरिक पद्धतीचा जातीसंस्था रूपांतर झालेले होते. जातीसंस्थेमुळे समाज निरनिश्चया गटामध्ये विभागलेला होता. एका जातीत अनेक उपजाती

निर्माण झाल्या होत्या. या जातीच्यामध्ये व्यवसायाच्या स्वरूपावरून किंवा देवदेवता व परंपरा यांच्याद्वारे ब्रेष्ठ कनिष्ठ विचार समाजात प्रस्थापित झाले समाजाच्या एक अविभाजक घटक म्हणून व मानवतेचा दृष्टीने आवश्यक आसलेले मुलभूत इवकही कनिष्ठ जातीना मिळत नसत त्यामुळे त्यांची अवस्था तात्कापीन काळात अत्यंत दयनीय रूच झाली,

2) अस्पृश्य आस्पृश्यता :

या काळात जातीसंस्थेचा एक अविभाज्य घटक म्हणून अस्पृश्यतेकडे पाडिले जाई अस्पृश्य म्हणून मानल्या गेलेल्या समाजाचा कडक बंधनाचे जीवन जगावे लागले, या जातीला शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता, तसेच आर्थिक स्वयंपूर्णत निर्माण होण्यासाठी त्याची स्थिती नव्हती त्यांना गुलामाप्रमाणे जीवन जगणे भाग पडे, सार्वजनिक इमारती देवालये किंवा पाणी पुरवण्याची ठिकाणे इथे त्यांना प्रवेश नाकारला गेला होता कारण अस्पृश्य जातीच्या स्पर्शामुळे विहाल होते, ही कल्पना सामाजिक जीवनात रूढ झालेली होती,

3) स्त्रीजीवन :

19 शतकात भारतातील मुलभूत घटक म्हणून स्त्रीयांकडे पाडिले जात असेल तरी त्यांना सामाजिक व कौटुंबिक प्रतिष्ठा नव्हती आर्थात राधाबाई गोपीकाबाई व अडित्याबाई या सारख्या हाताच्या बोटावर मोजक्या इतक्या स्त्रीयांना समाजात प्रतिष्ठा होती तसेच राजघराण्यातील किंवा श्रीमंत वर्गातील काही स्त्रीयांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार आसला सामाजिक व राजकिय जीवनात त्या सहभागी होत आसव्यजे तरी सामान्य स्त्रीयांची आवश्यकता दयनीय होती,

4) सामाजिक वर्ग :

19 शतकाच्या सुरुवातीस स्थितीवर आधारलेल्या समाजात दोन वर्ग होते, श्रीमंत आणि गरीब श्रीमताची संख्या कमी होती आणि गरीबाची संख्या जास्त होती, श्रीमंतच्या वर्गा मध्ये, वक्तादार देशमुख, ननमनिदार, इनामदार, जहागीरदार, पाटील, प्रशासकीय अधिकारी व्यापारी, इ समावेश होते, या वर्गांना परंपरांनुसार काही अधिकार मिळालेला होता, म्हणून त्यांच्याकडे प्रबंड संपत्ती होती

शेतकऱ्यांनी शेतसारा भरण्यासाठी किंवा कुंटूळाचा चरितार्थ चालवण्यासाठी शावकाच्याकडे आपल्या जमीन भाडाने टाकल्या होत्या,

5) शिक्षण :

भारताच्या प्राचीन काळात जाल्या तसलेच शारख्या विद्यापीठ परंपरा विकसित झाल्या होत्या परंतु इस्लामी आक्रमणांनंतर ही परंपरा खंडीत झाली होती, ब्रिटिशांच्या आगमनाचा आगोदर भारतात काही पाठशाळा व मद्रासा अस्तित्वात होते, तेथे धार्मिक परंपरा धर्मग्रंथ व नितीशिक्षण आचार विचार शिक्षण दिले जात होते, समाजातील कनिष्ठ वर्गाच्या किंवा स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार मळता या पद्धतीमुळे बहुसंख्य समाज असानी आणि अशिक्षित राहिल्या होत शिक्षणाच्या उभावामुळे समाजात अनिष्ट, प्रथा, परंपरा चालीरीती अंधश्रद्धा यांचे वर्चस्व जाढले

* सर्वगीण समाजसुधारणेचे काम करणाऱ्या संस्था

1) ब्राम्हो समाज :

19 व्या शतकात सुरू झालेल्या सामाजिक सर्वगीण सुधारणा चळवळीचे जनक राजा राममोहन रॉय गंध होते, त्यांनी सन 1814 साली बंगाल मध्ये आर्यीय सभेचे रूपांतर मुठे सन 1829 साली ब्राम्हो समाजात झाले, त्या समाजाचे एकेश्वरवादाचा पुरस्कार मुलिपुक्कन विरोध निर्गूण निरकार परमेश्वरा प्रार्थना सर्व धर्म आणि धर्मग्रंथांबद्दल आदर या तत्वाचा पुरस्कार करण्यासाठी स्थापना केली,

2) आर्य समाज :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी उदरभारतात आर्य समाजाची सन 1875 साली स्थापना केली, त्यांनी प्रामुख्याने सामाजिक व धार्मिक सुधारणा पालना दिली, तसेच आर्य समाजाचे तत्वज्ञान त्यांने प्रामुख्याने सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चालना दिली, तसेच आर्य समाजाचे तत्वज्ञान वियाराचा प्रचार करणे व आर्य समाज अनुयाये राघटन करण्याचे कार्य केले,

3) दलितों उदारता के कार्य करणाच्या संस्था :

हिंदू समाजातील एक मोठा दोष म्हणजे, जातिव्यवस्थेवर आधारित असलेली समाजरचना अत्यंत कठोर जाती निर्बंधामुळे कनिष्ठ मानल्या गेल्या जातीतील लोकांच्यावर शतकांनुशतके झालेला अन्याय परंतु काळाच्या आघोत या पद्धतीच्या विकृत रूप घेत गेले आणि हिंदू समाजातील कनिष्ठेचा नवे तर अस्पर्शतेचाही छाप मल मारला गेला 19 व्या शतकात होऊ लागल्या सर्वांगीण सांघारणी वरोवर दलितांच्या अवस्थेकडे मानवतावादी दृष्टीकोनातून दलितोत्थान मोहिमेचा पारंग केल्या.

4) सत्यशोधक समाज :

महाराष्ट्र म ज्योतिराज फुले आणि त्यांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाज यांनी दलितोत्थानाची केलेले कार्य अत्यंत मौलिक स्वरूपाचे आहे. सामाजिक विषमता व दलितांची दुखे नाहीशी करण्यासाठी समाजातील झटापेकारांच्या व उच्च वर्गीयांच्या जुलमाचा प्रतिकार करण्यासाठी म फुले यांनी 28 सप्टेंबर 1873 ला सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली या समाजाची प्रमुख तसेच पुढील कामे

1) ईश्वर शक्ती करण्यास प्रत्येकास अधिकार आहे

2) मनुष्य जाती श्रेष्ठ ठरत नसून तो गुणाने श्रेष्ठ ठरतो

3) ईश्वर एक असून तो सत्यस्वरूप आहे

4) कोणतेही ग्रंथ ईश्वर प्राणित नाही.

" ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार "

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साबुंबे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

SUPPLIMENT

Suppliment No. : 19. A. I HISTORY

Roll No. : 7011

Class : ढाले अमित राजेंद्र

Signature
of
Supervisor

Subject : पेपर-4 भारतीय
समाजसुधारकांचा इतिहास

Test / Tutorial No. :

Div. :

- 13 19 व्या शतकातील भारतीय समाजजीवनाचे सर्वांक विश्लेषण करा.
- आधुनिक भारताच्या इतिहासात 19 व्या शतक हे एक वैशिष्ट्यपूर्ण शतक आहे. भारतीय राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक जीवनाचा वैशिष्ट्यपूर्ण वळण देण्याचे तसेच समाजात महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणण्याचे कार्य या शतकाने केले. ब्रिटिशांच्या भारतीय आगमनाने, भारतात प्रामुख्याने प्रबोधनाचा व पुनरुज्जीवनाचा काळ सुरू झाला. रंगूजी शिंदेबाची सुरुवात झाल्याने नवशिक्षण हातलेल्या बुद्धिप्रामाण्यावाद व्याख्यातीन समानता या भारतीय समाजाचे निरिक्षण करण्यात सुरुवात केली.
- * 19 व्या शतकाच्या सुरुवातीचा भारतीय समाज 19 व्या शतक म्हणजे संमिश्र जीवनपैरणा झालेले शतक होय. जुन्याने आकर्षण या शतकात जेवढे होते. नवसाम्राज्याचे आकर्षण निर्माण झालेले होते. समाजजीवनात मांडण्यात येते, असलेल्या नवपैरणा व समाजात प्रचलित असलेल्या परंपरा यामुळे समाजाची अवस्था कळाव्या वाळवतात सापडल्या सारखी होती.

1) जातिव्यवस्था ०

१७ शतकाच्या प्रारंभी समाजजीवनात असलेल्या पालतुव्या पद्धतीचा जातिव्यवस्थेत रूपांतर झालेले होते. जातिव्यवस्थेमुळे समाज निरनिश्चया वातावरणाने विभागलेल्या होती असा जातिव्यवस्थेचे उदयाची निर्माण झाल्या होत्या. या जातीच्यामध्ये व्यवसायाच्या स्वरूपावरून किंवा कु देवदेवता व परंपरा यांच्याद्वारे जेवढे कनिष्ठ विचार समाजात प्रस्थापित झाले. साम्राज्याचा एक अविभाज्य एक म्हणून व मानवतेचा दुप्टीने आवश्यक असलेले मुलभूत हेतूही कनिष्ठ जातींना मिळत नसत. त्यामुळे त्यांची अवस्था तत्कालीन काळात अत्यंत खाली होती.

2) अस्पृश्यता ०

या काळात जातिव्यवस्थेचा एक अविभाज्य एक म्हणून अस्पृश्यतेकडे पहिले जाई अस्पृश्य म्हणून मानल्या गेलेल्या समाजाला कुठे व घेताचे जीवन जगावे लागे. या जातींना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. तसेच आर्थिक स्वयंपूर्णता निर्माण होण्यासाठी त्यांची स्थिती नव्हती त्यांना गुलामाप्रमाणे जीवन जगणे लागे पडे सार्वजनिक इमारती देवालय किंवा पाणी पुरवठ्याची ठिकाणे इथे त्यांना प्रवेश नकारला गेला. कारण अस्पृश्य जातीच्या स्पर्शामुळे विटल होतो. ही कल्पना सामाजिक जीवनात उदर झाली होती.

3) स्त्रीजीवन ०

१७ शतकात भारतातील मुलभूत एक म्हणून स्त्रियांकडे पहिले जात असेल तरी त्यांना सामाजिक व कौटुंबिक प्रतिष्ठा नव्हती अर्थात राधाबाई, गीरीबाई व अर्ध्याबाई या सारख्या हात्याच्या बोटवर मोजक्या इतक्या स्त्रियांना समाजात प्रतिष्ठा होती तसेच राजघराण्यातील किंवा श्रीमंत वर्गातील काही स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार असला. सामाजिक व राजकीय जीवनात त्या सहभागी होत असल्याने तरी सामान्य

स्त्रीयांची आवश्यकता न्यायिक होती.

4) सामाजिक वर्ग :-

19 शतकाच्या सुरुवातीस स्थितीवर आधारलेल्या समाजात दोन वर्ग होते. श्रीमंत आणि गवरीब-श्रीमंताची संख्या कमी होती आणि गरीबाची संख्या जास्त होती. श्रीमंतांच्या वर्गा मध्ये वतनदार, देशमुख, जमीनदार, इमानदार, जहागीदार, पाटील, प्रशासकीय अधिकारी व्यापारी इ. समावेश होता. या वर्गाचा परंपरानुसार काही अधिकार मिळालेला होता म्हणून त्यांच्याकडे प्रचंड संपत्ती होती बऱ्याच शेतकऱ्यांनी शेतसारा भरव्यासाठी किंवा कुटुंबाचा परितोष चालव्यासाठी सावकाऱ्याकडे आपल्या जमिन गहान टाकल्या होत्या.

5) शिक्षण :-

भारताच्या प्राचीन काळात नालंदा-तसलि-सारख्या विद्यापीठ परंपरा विकसित झाल्या होत्या परंतु इस्लामी आक्रमणानंतर ही परंपरा खंडित झाली होती. ब्रिटिशांच्या आगमनाच्या आगोदर भारतात काही पाठशाळा व मदरसा आस्मित्वात होते. तेथे धार्मिक परंपरा धर्मग्रंथ व निति शिक्षण आधार विचार इ. ची शिक्षण दिले जात असे. समाजातील कनिष्ठ वर्गाला किंवा स्त्रीयांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता या पद्धतीमुळे बहुसंख्या समाज अज्ञानी आणि अक्षीत राहिल्या होता. शिक्षणाच्या अथावामुळे समाजात अनिष्ट प्रथा, परंपरा, चालीरीती, अंधश्रद्धा यांचे वर्धन वाढले.

* सर्वांगीण समाजसुधारणेचे कार्य करणाऱ्या संस्था

1) ब्राह्मो समाज :-

18 व्या शतकाच्या सुरुवातीस सुरु झालेल्या सामाजिक सर्वांगीण सुधारणा चळवळीचे जनक राजा राम मोहन श्ये होते. त्यांनी सन 1814 साली बंगला

मध्ये आत्मीय समेचे स्वपांतर पुठे सन 1823 साली
ब्राम्ही समाजात झाले. त्या समाजाने मुकुेश्वरवादाचा
पुरस्कार मूर्तिपुजन विरोध. निर्गुण निरंकार परमेश्वर
प्रार्थना सर्व धर्म आणि धर्माग्र्याबद्दल आदर या
तत्वाचा पुरस्कार करण्यासाठी स्थापना केली.

2) आर्य समाज :-

श्वामी देवानंद सरस्वती यांनी.
उत्तरभारतात आर्य समाजाची सन 1875 साली स्थापना
केली. त्यांनी प्रामुख्याने सामाजिक व धार्मिक सुधारणांन
चालना दिली. तसेच आर्य समाजाचे ज्ञान त्यांनी
प्रामुख्याने सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चालना
दिली तसेच आर्य समाजाचे ज्ञान विचारणा
प्रचार करणे व अर्थ समाज अनुयाये संघटन करण्याचे
कार्य केले.

3) दलित उदाराचे कार्य करणाऱ्या संस्था :-

हिंदू समाजातील मूळ मोठा दोष म्हणजे
जातिव्यवस्थेवर आधारित असलेली समाजरचना अत्यंत
कठोर जाती निर्बंधामुळे कनिष्ठ मानल्या गेलेल्या
जातीतील लोकांच्यावर शतकानुशतके झालेला अन्याय
परंतु काळाच्या आधीत या पद्धतीला विकृत रूप येते
गेले आणि हिंदू समाजातील कनिष्ठांना नव्हते
अस्पृश्यांसाठी छाप मारता गेला. 19 व्या शतकात हवू
लागलेल्या सर्वांगीण सुधारणे वरोबर दिल्लीतल्या
अवश्येकडे मानवावादाची दृष्टीकोनातून दलितोत्था
मोहिमेचा प्रारंभ केला.

4) सत्यशोधक समाज :- महाराष्ट्र म. जोतीराव फुले

आणि त्यांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाज यांनी
दलिततांच्यासाठी केलेले कार्य अत्यंत मौलिक स्वरूपाचे
आहे. म. फुले यांनी 28 नोव्हेंबर 1873 ला सत्यशोधक
समाजाची स्थापना केली.

" ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार "

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साबुंबे

Shri-Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

SUPPLIMENT

Suppliment No. : M. A. HISTORY

Roll No. : 7052

Class : Yuvraj Prabhakar Kadam

Signature
of
Supervisor

Subject : पेपर-५ भारतीय
समाजजीवन इतिहास

Test / Tutorial No. :

Div. :

1)

१९ व्या शतकातील भारतीय समाजजीवनाचे सारक
विश्लेषण करा.

→

आधुनिक भारताच्या इतिहासात १९ शतक हे
एक वैशिष्ट्यपूर्ण शतक आहे. भारतीय राजकीय, सामाजिक
आर्थिक व धार्मिक जीवनाला वैशिष्ट्यपूर्ण वळण देण्याचे
तसेच समाजात महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणण्याचे
कार्य या शतकात केले. ब्रिटिशांच्या भारतातील
आगमनाने, भारतात सामुहिक प्रबोधनाचा व
पुनरुज्जीवनाचा काळखंड सुरू झाला. राज्याधिकाराची
सुख्यात जाण्याने नवाशिक्षण घेऊनल्या बुद्धिप्रामाण्या-
वाद् न्यायलयात समानता या भारतीय समाजाचे
निरीक्षण करण्यात सुख्यात केले.

*

१९ व्या शतकाच्या सुख्यातच्या भारतीय समाज ०-

१९ व्या शतक म्हणजे संक्षिप्त जीवनप्रेरणा
आलेले शतक होय. पुण्याने आकर्षित या शतकात
जेवढे होते, नवज्ञानाचे आकर्षण निमग्न झालेले होते.
समाजजीवनात सादर्यात येते असेलल्या नवप्रेरणा
व समाजात मंचवत असेलल्या परंपरा यामुळे
समाजाची आवस्था प्रखर्या वाळव्यात सापडल्या
सारखी होते.

१०
७) जाति संस्था :-

१९ शतकाच्या प्रारंभी समाजजीवनात असलेल्या पाठवर्ग पद्धतीचा जाति संस्थेत स्फांतर झालेले होते. जाति संस्थेमुळे समाज निरनरक्या मर्याम- ह्ये विभागलेल्या होते एका जातीत अनेक उपजाती निर्माण झाल्या होत्या या जातींच्या मध्ये व्यवसायांच्या स्वरुपात वरून किंवा देवदेवता व परंपरा यांच्या द्वारे मेष कुनिष्प विचार समाजात प्रस्थापित झाले साम्राज्याचा एक आविष्माजक ध्येक म्हणून व मानवतेचा दुष्पणे आविश्चक असलेले मुलभूत इत्कडी कुनिष्प जातीना सिक्त नसत. त्यामुळे त्यांची आवस्था तत्कालीन काळात अत्यंत ह्येक झाली.

८) अस्पृश्यता :-

या काळात जातीय रक्षसंस्थेचा एक आविष्माज्य ध्येक म्हणून मानल्या गेलेल्या समाजात कडेक बधनचे जीवन जगते. तसे या जातीला शिद्वीय होण्याचा अधिकार नव्हता. तसेच आर्थिक स्वयंपुर्ता निर्माण होण्यासहि त्यांची स्थिती नव्हती त्यांना मुलुसा प्रमाणे जीवन जगणे भाग पडे सवजातक दुमन्ती ह्येकालये किंवा पाणी पुर्वव्याम्या ठिकणी इथे त्यांना प्रवेश नाकारला गेला. होवा कारण, अस्पृश्य जातींच्या स्वशासुळ वटाल होते. ही कल्याना सामाजिक जीवनात ५६ झाली होती.

९) शोषण :-

१९ शतकात भारतातील मलभूत ध्येक म्हणून शोषांके मक्षपाटिले जात असले तरी त्यांना सामाजिक व कोटुबिक प्रतपडा नव्हती अथवा रधाबाई गोषीकाबाई व साहलवाबाई या सारख्या ह्येकान्था बोरसर मोजक्या स्तव्या शोषांना समाजात प्रतिष्ठा होती. तसेच राजधरव्यातील किंवा सामंत वृथातील काडी शोषांना शिद्वीय होण्याचा अधिकार असला.

सामाजिक व राजकीय जीवनात त्या राहणाऱ्या हेव असल्याने ही सामान्य ज्ञात्यांनी आवरणा श्यादिक होवी.

4) सामाजिक वर्ग :-

19 व्या शतकाच्या सुमारास स्थितीवर आधा खेळ्या समाजात दोन वर्ग होते श्रमंत आणि गरिब - श्रमंतची संख्या कमी होती. आणि गरिबांची संख्या जास्त होती. श्रमंतच्या वर्गासहच कलदार देशमुख, जमीनदार, जामदार, जहागिरदार, पादल प्रशासकीय अधिकारी व्यापारी इ समावेश होता. या वर्गाचा परंपराजुसत काही अधिकार मिळलेला होता म्हणून त्यांच्याकडे प्रचंड संपत्ती होती बऱ्याच शेकड्यांनी, इतमारा भरव्यासात किंवा कुटुंबाच्या परिणामातून भरव्यासात अनेकज्यांकडे आपल्या जमीनी मंडान टाकल्या होत्या.

5) शिक्षण :-

भारताचा प्राचीन काळत नांदेदा-त्सल सारख्या विद्यापीठ परंपरा सुकसात झाल्या होत्या परंतु इस्लामी आक्रमणानंतर ही परंपरा खंडत झाली होती. ब्रिटीशांच्या आगमनाचा आगेर भारत काही काळ पाश्चात् व मुदळा-आरतवत होते. तेथे धार्मिक परंपरा धर्मग्रंथ व निता शिक्षण आधार विचार इ.चे शिक्षण दिले जात असे. सामाजिक कनिष्ठ वर्गाचा किंवा शरीयात शिक्षणाच्या अधिकार नव्हता. या पदुष्टीमुळे बहुसंख्य समाज अज्ञानी आणि अक्षिप्त राहला होता. शिक्षणाच्या अथावा मुळे समाजात आनीष्ठ प्रथा, परंपरा, गालीशिता, अंधमहदा वानि वचस्व वाढले.

* शरुगीतः समाजसुधारणेचे कार्य करणाऱ्या संस्थाः
19 व्या शतकात मुरु झालेल्या सामाजिक

सर्वगीण सुधारणा चळवळीचे जनक राजा राम मोहन ब्राह्मणे होते त्यांनी सन 1814 साली बंगालामध्ये आर्य समाजाचे स्थापनेचे पुढे सन 1829 इ.स.ची ब्रह्म समाजाला जाले. त्या समाजाने एकेश्वरवादाला पुरस्कार, मुर्तीपूजन विरोध, निमोन, निष्कार, पशुभक्षण, प्राथना सव धर्म आणि धर्मगंध्यावहून आहूत या तत्वांचा पुरस्कार करवता आणु स्थापना केली.

२) आर्य समाज :- स्वामी हेचानंद यांनी उतर भारतात आर्य समाजाची सन 1875 साली स्थापना केली. त्यांनी प्रामुख्याने सामाजिक व धार्मिक सुधारणांचे चालना दिली. तसेच आर्य समाजाचे तत्वज्ञान त्यांनी प्रामुख्याने सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चालना दिली तसेच आर्य समाजाचे तत्वज्ञान विचारसंचा प्रचार करणे व आर्य समाज अनुयायी संघटन करण्याचे कार्य केले.

३) दलित उदारणे कार्य करणाऱ्या संस्था :- हिंदू समाजातील एक मोठा दोष म्हणजे अजातव्यवस्थेवर आधारित असलेली समाजरचना अत्यंत कठोर जाती निर्बंधांमुळे कनिष्ठ मानल्या गेलेल्या जातीतील लोकांच्यावर शतकातून होते झालेली अत्याच आघात या पद्धतीला विरुद्ध रूप घेत. हिंदू समाज कनिष्ठ नव्हते तर अज्ञान व तेचही छाप माझी गेला. 19 व्या शतकात सर्वगीण सुधारणे जाले. दलिताने त्या अवस्थेकडे मानवतावादी दृष्टिकोन घेऊन दलित मोहिमेचा प्रारंभ केला.

४) सत्यशोधक समाज :- महाराष्ट्र व जोतीशतू फुले आणि त्यांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाज यांनी दलितसंघा केलेले कार्य अत्यंत मोठे. मा. फुले यांनी 28 नोव्हेंबर 1879 ला सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.

" ज्ञान, विद्या आणि सुरंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार "

- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साठुंसे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

SUPPLIMENT

Signature
of
Supervisor

Suppliment No. :- M.A. HISTORY

Roll No. 7025

Class Sakshi Pandurang Krite

Subject : पेपर क्र. 4

Test / Tutorial No. : भारतीय समाजस्य

Div. :

धारकांची इतिहास.

19 व्या शतकातील भारतीय समाजजीवनाचे सख्खे विश्लेषण करा.
आधुनिक भारताच्या इतिहासात एकोणिसावे शतक हे
एक वैशिष्ट्यपूर्ण शतक आहे. भारतातील राजकीय, सामाजिक,
आर्थिक व धार्मिक जीवनाला वैशिष्ट्यपूर्ण वळण देण्याचे नसेच
समाजात महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणण्याचे कार्य या शत-
कात केले. ब्रिटिशांच्या भारतातील आगमनाने भारतात प्र-
मुख्याने प्रबोधनाचा व पुनरुज्जीवनाचा कालखंड सुरु झाला. इंग्रजी
शिक्षणाची सुरुवात झाल्याने नवशिक्षण घेतलेल्या बुद्धिप्रामाण्य-
वादी तरुण वर्ग यैथील समाजात उदयास आला. इंग्रजी वृथा-
च्या अभ्यासामुळे व्यक्तित्वांतर्गत, समाजता, उदारमतवाद,
बुद्धिप्रामाण्यवाद, व्यायामयीन समाजता या सारख्या मूलभूत
तत्वांचे यैथील समाजाला ज्ञान झाले. या तरुणवर्गात प्रगत
विचारांच्या अनुबोधाने भारतीय समाजस्ये निरीक्षण करण्यास
सुरुवात केली.

एकोणिसाव्या शतकापर्यंत भारतात सुव्यवस्थित व यो-
जनाबद्ध अशा कार्यक्षम शासनपद्धतीची स्थापना करण्यात ब्रि-
टिशांच्या यश आलेले होते. त्यामुळे परंपरेने राजकीय जीवनात
निर्मण झालेली अव्यवस्था, अराजक व अशांततेचा कालखंड
संपलेला होता. शासनकर्ते व शासित प्रजा यांच्यातील परस्पर
संबंधामुळे सामाजिक जीवनात परिवर्तन घडून येण्यास
सुरुवात झाली.

सामाजिक सुधारणा प्रक्रिया एकेणिसाव्या शतकाच्या आरंभी भारतात सुरु होण्यास प्रामुख्याने पुढील काही गोष्टी कारणीभूत ठरल्या.

भारतीय समाजातील उदवती हे कारण :-
ब्रिटिशांच्या नवीन शासनयंत्रणेने भारतात एकधर्ती मंत्र आणणारी राजवट यथे प्रस्थापित केली. त्यांच्या राजवटीच्या व ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या संपर्कात आलेल्या काही भारतीयांना त्यांच्या भौतिक विकासाचे रामक लक्षात आले. त्यांच्या लुप्ततेने भारतीय समाजाची उदवती त्यांना प्रकृषिने जाणवू लागली. त्यासाठी सामाजिक सुधारणा आवश्यक होत्या.

प्राचीन भारतीय संस्कृतीच्या अभ्यासाची वारण :-
प्राचीन संस्कृती व ज्ञान यांचा सखोल अभ्यास करणाऱ्या काही अभ्यासकांनी आणि संशोधकांनी भारताचा भूतकाळ किती श्रेष्ठ, उज्वल आणि अभिमानास्पद आहे याची लोकांना ओळख करून दिली. सर विल्यम जोन्स, जेम्स प्रिन्सेप, चार्ल्स विल्किन्स या विद्वानांनी प्राचीन भारतीय संस्कृतीचा मूलभूत संशोधनात्मक अभ्यास केला. स्वामी विवेकानंद यासारख्या अर पितृभरणी व्यक्तींनी भारतीय आध्यात्मवादच श्रेष्ठत्व प्रतिपादन केले. मूलकाळकडे पाहण्याची जागृता उजवता झुष्टि दिली.

प्राचीन भारतीय वाङ्मयाचा अभ्यास व संशोधनाची वारण :-
प्राचीन वाङ्मय व पारिभाष्य वाङ्मय यांचा लुप्ततात्मक अभ्यास करून प्राचीन संस्कृत वाङ्मयातील महत्त्वपूर्ण गोष्टी आधुनिक साहित्यकांसमोर ठेवल्या व त्यांनी जुन्या व नव्या वाङ्मयातील मूल्यांचा संयोग घडवून आणला. त्यानोबर भारतीयोंना आपल्या प्राचीन वाङ्मयातील कृतींच्या बद्दल अभिमान, स्वाभिमान, वैभवात्मता हे गोष्टी हे सादरपणे भावना प्रज्वलित केल्या. त्यासाठी महत्त्वपूर्ण दत्त, श्रीकृष्णचंद्राचं चर्ची, राजा राम मोहन राय, कारीनाथ त्रिविक्रम तन्मबा, केशवचंद्र सेन इ. च. यांनादान महत्त्वपूर्ण ठरले.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीचा भारती समाज:-

एकोणिसावे शतक म्हणजे संमिश्र जीवप्रेरणांचा अविष्कार झालेले शतक होते. जुन्याचे आकर्षण या शतकात जेवढे होते तेवढेच नवजानाचे आकर्षणही निर्माण झालेले होते. समाजजीवनात मांडण्यात येत असलेल्या नवप्रेरणा व समाजात प्रचलित असलेल्या परंपरा यामुळे समाजाची अवस्था एखाद्या वळवट्यात सापडल्यासारखी झाली होती. परंपरेने चालत आलेल्या रुढींचे पडपासनांचे प्रेम समाजात असतानाच श्रौतिकशास्त्राची व सुश्रुतसमाधानाची ओढ या काळात लागलेली होती. धार्मिक आचारांच्या विविध बंधानांचे वचस्व मान्य करणाऱ्या समाजात ब्रिटिशांच्या आगमनामुळे सामाजिक जीवनातील नवीन आवार व विचारांचा प्रकाशास्रोत जाणवू लागला होता.

जतिसंस्था:-

एकोणिसाव्या शतकाच्या तारुणीय समाजजीवनात असलेल्या चतुर्वर्ण्य पद्धतीने जतिसंस्थेत रूपांतर झालेले होते. जतिसंस्थेमुळे समाज निरनिराळ्या घटांमध्ये विभागलेला होता. एका जातीत अनेक उपजाती निर्माण झाल्या होत्या. या जातींमध्ये व्यवसायांच्या स्वरूपावरून किंवा देवदेवता व परंपरा यांच्याद्वारे श्रेष्ठ-कनिष्ठ विचार समाजात प्रस्थापित झालेले होते. प्रत्येक जातीचे बरिष्ठ-कनिष्ठ स्थान निश्चित केलेले होते. त्यामुळे सामाजिक एकतेची जाणीव नाहीशी झालेली होती. प्रत्येक जातीला त्याच्या स्थानानुसार काही हक्क, अधिकार, कर्तव्य ठरवून दिली होती. प्रत्येक जातीने या हक्कांचे पालन करावे असे बंधन होते. एखाद्या व्यक्तीने या बंधानांचे उल्लंघन केल्यास त्याला बहिष्कृत केले जाई. ही शिक्षा अत्यंत मानहानीकारक मानली जाई. त्यामुळे 19 व्या शतकात जातीसंस्थेत अडकलेल्या व्यक्तींना समाजात स्वतंत्रपणे आचार-विचार करण्याचा अधिकार नव्हता. ब्राह्मण जातीला श्रेष्ठत्वातून विशेषाधिकार मिळाले होते. या वर्गाला ज्ञान संपादन करण्याची संधी मिळत असे. त्यामुळे प्रशासनात सहभागी होणे त्यांना सज्ज राख्य असे. कनिष्ठ जातींना विकासाची संधी मिळत नसे. परंपरागत व्यवसाय व बरिष्ठ जातींची सेवा करणे हेच कामिष्ठ वर्गाचे कर्तव्य समजले जाई. व मूलभूत हक्कही कनिष्ठ जातींना मिळत नसत.

अस्पृश्यता :-

या काळात जातिसंस्थेचा एक अविभाज्य घटक म्हणून अस्पृश्यतेकडे पाहिले जाई. अस्पृश्य म्हणून मानल्या गेलेल्या समाजाच्या कडक बंधनांचे जीवन जगावे लागे या जातीला शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. तसेच आर्थिक स्वयंपूर्णता निर्माण होण्यासारखी त्यांची स्थिती नव्हती. त्यांना गुनमापमाणे जीवन जगाणे शक्य पडे. सार्वजनिक इमारती, देवालय, किंवा पाणीपुरवठ्याची ठिकाणे इथे त्यांना तरेकवार नाकारता येता. केवळ वरिष्ठ वर्गाची सेवा करणे एवढे त्यांचे काम असे. त्यांच्या वृत्तांत राहणे, त्यांच्या गरजांची पूर्तता करणे. त्यांनी दिलेल्या अन्नावरच उपनिवृत्त राहणे. परंपरागत आलेल्या या बंधनांमुळे या वर्गात न्यूनवांटाची वृत्ती निर्माण झाली होती. धर्माची बंधने पाळणे त्यातच आपले हित आहे अशी त्यांची भावना समलेली होती.

या काळात हिंदू समाजाप्रमाणेच मुस्लिम समाजातही वैश्विक व प्रादेशिक स्वरूपात तत्वावरून निरनिराळे गट निर्माण झाले होते. त्यांच्यात पर्शियन, बम्बयी, उड्डाणी, अरबी, अफगाणी, इ. गट होते. त्यात धर्मातरीत भारतीय मुस्लिमांची भर पडलेली होती. भारताबाहेरून आलेले मुस्लिम भारतातील धर्मातरीत मुस्लिमांना आपल्या बरोबरीचे स्थान देत असत. १७ व्या शतकातील समाजातील अविभाज्य भाग जातिसंस्था असून या जातिसंस्थेनेच सामाजिक विघटनाच्या प्रक्रियेला गती दिलेली होती.

कुटुंबसंस्था :-

१७ व्या शतकाच्या सुरुवातीस भारतातील समाजात कुटुंब हेच सामाजिक जीवनाचा मूलभूत पाया होता. या काळात संयुक्त कुटुंब पध्दती अस्तित्वात होती. पितृसत्ताक पध्दती रुढ असल्याने कुटुंबातील वयोवृद्ध व अनुभवी व्यक्ती कुटुंबाचा प्रमुख असे. कुटुंबातील सर्व सदस्यांचे पाळनपोषण करणे ही कुटुंब प्रमुखाने जबाबदारी मानली जाई. कुटुंबातच आपल्या घराण्याच्या परंपरांचा, धर्माच्या बंधनांचा काटेकोर पाळन

" ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार "

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साबुळे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

SUPPLIMENT

Suppliment No. : M.A. HISTORY

Roll No. 7025

Class Sakshi Pandurang Kite.

Signature
of
Supervisor

Subject : पेपर क्र. 4

Test / Tutorial No. : भारतातील समाज-
सुधारकांचा इतिहास

Div. :

करण्याचा स्वाज होला. शेती हाच या काळातील कुटुंबाचा व्यवसाय मानलेला असून शेतीवर कुटुंबातील पुरुष वारसदारांची सामुदायिक मालकी मजली जाई. 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात शहरी जीवनात विभक्त स्वरूपामध्ये काही प्रमाणानत बदल झाले. 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात तरी ग्रामीण जीवनात संयुक्त कुटुंबपद्धतीच प्रचलित होती.

स्त्रीजीवन :-

19 व्या शतकातील भारतातील समाजाचा एक महत्त्वपूर्ण घटक म्हणून स्त्रियांच्याकडे पाहिले जात असले तरी त्यांना सामाजिक व कौटुंबिक प्रतिष्ठा नव्हती. अर्थात राधाबाई, गोपीकृष्णबाई व अहिल्याबाई या सारख्या हातच्या बोटवर मोजण्याइतक्या स्त्रियांना समाजानत प्रतिष्ठा होती. ससेव राजवठ्यातील किंवा श्रीमंत वर्गातील काही स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार असला, सामाजिक व राजकीय जीवनात त्या सहभागी होत असल्या तरी सामान्य स्त्रियांची अवस्था दयनिय होती. या काळात बालविवाहाची पद्धत सुरु झाल्याने सर्वसामान्य स्त्रियांचा शिक्षणाचा अधिकार नष्ट झाला. बालविवाह स्त्रियांना वैधव्य प्राप्त होत असे. तसेच या काळात बहुपत्नीकत्वाची पद्धत रुढ झाली होती. त्यामुळे पुरुष कोणत्याही वयात कितीही लग्न करू शकत असत. इतकेच नाही तर पुरुषांना विवाहबाह्य संबध घेण्याचा अधिकार होता. समाजजीवनात एक महत्त्वाचा घटक

म्हणून स्त्री असून केवळ उपभोगाची वस्तू किंवा घरातील हक्का-
चा गुलाम म्हणून स्त्रीयांकडे पाहिले जाई.

सामाजिक वर्ग :-

१७व्या शतकाच्या सुरुवातीस आर्थिक स्थितीवर आधार-
लेले समाजात दोन वर्ग होते. श्रीमंत आणि बारीब. श्रीमंताची
समाजातील संख्या कमी होती, तर बारीबांची संख्या जास्त होती.
श्रीमंत वर्गामध्ये प्रामुख्याने वतनदार, देवामुख, जमीनदार, जहा-
गीरदार, पाटील, प्रशासकीय अधिकारी व व्यापारी वर्ग इ-चा
समावेश होता. या वर्गांना परंपरेनुसार काही विशेष अधिकार
मिळविले होते. या विशेष अधिकारामुळे त्यांच्याकडे पंचड
संपत्ती जन्म झालेली होती. सावकार वर्ग समाजात आर्थिक
सहकार्य करित असला तरी व्याजाच्या रुपान मोठ्या प्रमाणावर
संपत्ती मिळवत असे.

शिक्षण :-

भारतात प्राचीन काळात जालंध, तक्षशिला यासारख्या
विद्यापीठ परंपरा विकसित झाल्या होत्या. परंतु, इस्लामी
आक्रमणानंतर ही परंपरा खंडित झाली होती. ब्रिटिशांच्या आ-
गमनाच्या आगोदर भारतात काही पाठशाळा व मदरसा आस्तिवा-
न होत्या. तेथे धार्मिक परंपरा, धर्मग्रंथ व नितीशिक्षण, आचार-
विचार इ-चे शिक्षण दिले जात असे. समाजातील वरिष्ठ वर्ग,
श्रीमंत आणि राजघराण्यातील व्यक्ती शिक्षण घेत. कनिष्ठ वर्ग
गर्वा किंवा स्त्रीयांना शिक्षण देण्याचा अधिकार नव्हता. या
पद्धतीमुळे बहुसंख्य समाज उच्चशाली आणि अशिक्षित राहिल्या हे
शिक्षणाच्या अभावामुळे समाजात अनिष्ट प्रथा, परंपरा ज्वलनीति
अद्यत्तदद्या यांचे वर्चस्व वाढले होते.

ब्रिटिशांची वैश्विक प्रगती मागील मूळ भावना प्रशा-
सकीय कार्यासाठी लागणारा कारकून वर्ग भारतीय समाजा-
तून मिळवा हा हेतू होता. या प्रसारामुळे भारतीय समाजा-
तील सर्व घटकांना शिक्षण देण्याची संधी उपलब्ध झाली.
येथील समाजात जवक्यांचा मानवी मूल्यांचा, भौतिक व
तंत्रिक ज्ञानाचा प्रसार होणे शक्य झाले. १७व्या शतकाच्या
उत्तरार्धात भारतीय समाजाच्या वैश्विक स्थितीत उम्मुभाव
पटल झालेला दिसून येतो.

NAME - Prathmesh. S. Hulsagar

" ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार "

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

SUPPLIMENT

Suppliment No. :

Roll No. 7016

Class M.A-I HISTORY

Signature
of
Supervisor

Subject: भारतीय समाजशास्त्राचा

Test / Tutorial No.: पेपर क्र 4

Div. :

प्रश्न- 9e	या वातकातील भारतीय समाजजीवनाचे आर्थिक विश्लेषण करा.
→	प्रस्तावना -
	आधुनिक भारताच्या इतिहासात मुळोणीसाठी वातक आहे. भारतीय राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक जीवनाचे वैशिष्ट्यपूर्ण पक्ष देखील त्याचे तसेच समाजाच्या महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणण्याचे कार्य या अतकाल केले. ब्रिटिशांच्या आगमनाने भारताने प्रामुख्याने प्रबोधनाचा व पुनर्रचना पन्नाचा काळखंड सुरू आला. इंग्रजी शिक्षणाची शुरुवात झाल्याने नवशिक्षण घेतलेल्या बुद्धी प्रामाण्यवादी तरुण वर्ग यैथील समाजात उदयास आला. इंग्रजी अंगणा. अभ्यासामुळेच स्वतंत्रता, समानता, उपरमत्तवाद, बुद्धी प्रामाण्यवाद, न्यायात्मकता या सारख्या मुलभूत तत्वांचे यैथील समाजात ज्ञान आले. या तरुणवर्गाने प्रगत विचारांच्या अनुरोधाने भारतीय समाजाचे निरक्षण करण्यास शुरुवात केली. या काळात भारतीय समाजात प्रचलित असलेल्या जाति संस्था, अंध प्रामाण्यवादी विचार, अनिष्ट कधी, पंथपरा इतर कल्याणविचार भारतीय समाजात प्रचलित असलेल्या जाति संस्था, इतर लोक शक्यता नही. या तरुणांना जाणीव आली. त्यातूनच सामाजिक

सुधारणेला गती मिळाली.

ब्राह्म समाज, प्रार्थना समाज, आर्य समाज, शिक्लोसॅफिक सोसायटी, सत्याजीथक समाज इ. संघटनांनी भारतीय समाजते समाजाचे मुक्तेचे, नवविचाराचे वृद्धी प्रामुख्यवापाचे न्यायालयीन समानता. हिंदू समाजा प्रमाणेच मुस्लीम पारशी वीख समाजातही या सामाजिक व धार्मिक सुधारणेची चळवळ गतिमान झाली असे दिसते. या निरनिराळ्या संस्था व संघटनांनी केलेल्या कार्यामुळे तसेच दाखलेल्या उदाहरणामुळे समाजात काही प्रमाणात सामाजिक मुक्तेचे वातावरण निर्माण झाले.

मुक्तीगणितेच्या शतकापर्यंत भारतात मुख्यतः वास्तव व योजनाबद्ध भाषा कालक्रम शासनपध्दतीची स्थापना करण्यात विदेशांनी यश आले त्यामुळेच परमपरेने राजकीय जीवनात निर्माण झालेली अवस्था अराजक व अशांततेचा कालखंड अपलेला होता. परस्पर शत्रुत्व संघर्षात गुंतलेला अन्तर्दिशाचे या शतकात नव्या युगाचा प्रारंभ केलेला होता. शासनकर्ते व शासित प्रजा यांच्यातील परस्पर अवस्थेचे सामाजिक जीवनात परिवर्तन घडवुन घेण्यास सुस्वात झाली.

9.2 विषय विवेचन

9.9.9 सुधारणा का १ न १२ वा शतकात सुखातीच्या भारतीय समाज

सुधारणा का १ / १२ वा शतकात सामाजिक सुधारणेची प्रकीया मुक्तीगीसावा शतकात आरंभी भारतात सुरू होण्यास प्रामुख्याने पुढील काही गोष्टी कारणीभूत ठरल्या.

भारतीय समाजातील अवन्ती हर करणे विदेशांच्या नविन शासन यंत्रे भारतात मुक्ती छत्री अमल अगणारी राजवट येथे प्रस्थापित केली. त्याच्या भौतिक विकासाचे समक लक्षात आले. त्याच्या तुलनेने भारतीय समाजाचे आवन्ती त्याने मुक्तीने जाठीवु लागली. भारतीय समाजात परंपरेली गरमक नाहीशी करवयाची असेल तर त्या समाजात पाश्चा

त्या विचारांचे जेवे जेवे आणवे, वारजेचे होते त्यासाठी
 सामाजिक सुधारणा आवश्यक होत्या.
 प्राचीन भारतीय अस्मृतीयुद्धास
 पौर्वीय अस्मृती व ज्ञान यांच्या सखोल
 अभ्यास करणाऱ्या काही अभ्यासक्रमाने आणि संशोध-
 कानी भारताचा भूतकाल किती गूढ, पुज्य आणि
 अभिमानास्पद आहे याची लोकांना ओळख करून दिली
 अर. विल्यम जेम्स, जेम्स प्रिन्सेप, चार्लिस विल्किन्स,
 मेकसमलपुर यां पिढ्यांनी प्राचीन भारतीय
 संस्कृतीचा मुलभूत संशोधनात्मक अभ्यास केला. ज्या.
 म. गो. शानडे, राजा, राममोहन राय, बाबासाहेब
 राजेप्रसाद, मिश्र, भगवानदास, इंद्री, हरिप्रसादजी ठा.
 आर. जी. भाडरकर इ.नी प्राचीन भारतीय संस्कृतीची
 अत्यंत अभिमानास्पद ओळख करून दिली. स्वामी
 विवेकानंद, शास्त्रा शेर, चिंतनशील व्यक्तींनी भारतीय
 अभ्यासवृत्तीचे प्रोत्साहन, प्रतिपादन केले. भूतकालाचे
 पाहण्याचे नविन उज्वल पृष्ठी दिली.
 प्राचीन भारतीय वाङ्मयाचा अभ्यास व संशोधनाची गरज
 पौर्वीय वाङ्मय व पश्चिमात्य वाङ्मय
 यांच्या तुलनात्मक अभ्यास करून प्राचीन संस्कृत
 वाङ्मयातील महत्वपूर्ण गोष्टी आधुनिक साहित्यासमोर
 ठेवल्या. त्यांनी जुन्या व नव्या वाङ्मय
 सुल्यांचा संयोग होऊन आणता त्याचबरोबर
 भावतीथाना आपला प्राचीन वाङ्मयीन कृतीचा
 वदल अभिमान, स्वाभिमान वैभवशाली गोष्टी उल्लेखी.
 अदम्य भावना प्रज्वलित केल्या त्यासाठी सधुसुदन
 दत्त, बकीमचंद्र चटर्जी, राजा राममोहन राय, काशीनाथ
 त्रिवेदी, तेलंग, केशवचंद्र सेन इ. चें योगदान
 महत्वपूर्ण ठरले. इतिहास काळात चतूर्थ प्रभू जयदेव
 तुलसीदास आणि अकशबाध यांनी केलेले कार्य
 किती अज्ञमोय आहे याची जाणीव होते व त्या
 वदल सर्वांनी निर्माण होते. या इतिहासिक कार्यामुळे
 आधीक संशोधन करण्याची प्रेरणा मिळाली.

आणि सुधारणा या सातत्याने आवश्यक आहेत. - याची जाणिवही आली.

हिंदू धर्माबाबत अभिमान जागृत करणे

या काळातील महत्त्वाची बाब म्हणजे ख्रिस्ती मिशनर्यांनी कायद्यां वही सुजाण भारतीय यांच्यावर आलेला परिणाम. मिशनर्यांनी सुरू केलेल्या शाळा-तुन विद्येचा होणाऱ्या भारतीय तरुणांना उदारमतवादी पुरोगामी विचारसरणीचे त्यांना भारतीय समाजाच्या पुनर्जीवन घुसकीला आणण्याचे कारण. ख्रिश्चन मिशनर्यांनी धर्मप्रसाराचे कार्य करित आसताना हिंदू धर्मातील अंधश्रद्धा, स्त्री परंपरा इ. वर कठोर टीका केली त्यामुळे हिंदू जमतेचा आपल्या धर्मातील दोष निःशुद्ध बाबी आद्योक्त विचारसरणी समजली. त्याचबरोबर हिंदू धर्मातील अक्षतवाद, निष्काम, कर्म त्याग इ. चांगल्या तत्वांचीही जाणिव आली.

त्यामुळे हिंदू धर्मातील दोष नष्ट करून चांगल्या तत्वांचा ही आपरिषोण्यात करणाऱ्या इच्छा हिंदू धर्मातील निर्माण आली. त्याचबरोबर हिंदू धर्मातील दोष नष्ट करून चांगल्या तत्वांचा परिषोय आस्थाही निर्माण आली. आर्थिक सुधारणेची गरजही जाणवू लागली. थोडक्यात ख्रिश्चन मिशनर्यांनी हिंदू लोकांचा सर्व निर्माण आली.

ख्रिश्चन धर्मप्रसाराचा परिणाम

ख्रिश्चन धर्मगुरूंनी त्यांची चालविनेला धर्मप्रसार मिशनरी सुरू केलेल्या शाळा यामुळे काही अंगवस्त्रित भारतीय तरुण पश्चात्य विचार प्रवाहात बत्की वाडून गेले. कि आपले ते सर्व दिन पालाज्य मान्याची आणि पाश्चात्यांचे सर्वच श्रेष्ठ, योग्य मानून त्यांचे अंधानुकरण करण्याची धृष्टी त्यांच्यात निर्माण पंरतु या विचारसरणीचे गट भारतीय समाजप्रवाहा बाहेर फेकला.

भारतीय समाजाचे नेतृत्व करताना आले नाही. या उलट काही आंखसिद्धित भारतीय पश्चात विचारसरणीचे प्रभावित आले तरी त्यांच्यात अजमेची भारतीयताची बीजे नष्ट आली नाही. यात उलट मिशनर्यांनी हिंदू धर्मावर उच्चास्वा रिकारप्रामुळे त्यांच्यातील विवेक जागत आला. त्यांनी पश्चात्याची शास्त्रीय, चिकीत्साक व पुरोगामी दुर्लकीने स्विकारून भारतीय धर्मव्यवस्थेवर अभ्यास करून त्यातील अनिष्ट चालीरीती, व्यक्ती, परंपरा, कर्मकांड, दोंगीपणा इतर करून मुळ धर्मावर चढलेली धातक, अक्षय्या पुढे काढून टाकून स्वया धर्मतत्वाचा लोकांनी ओळख पटवून देऊन पश्चात्य विचारप्रणालीत चाळण्या व योग्य व तेवढ्याचा गोठ्टी ग्राह्य धरून काही समाजभिमुख आंखसिद्धित भारतीयानी मिळून साध्यमापरे आपले विचार प्रसूत करण्यास प्रारंभ केला. त्यांनीच भारतीय धार्मिक, सामाजिक व अंस्कृतीक प्रकीर्णनाचा प्रारंभ ते भारतीय समाजाचा आवागीण जगणाचे प्रणेते ठरते.

मुकोठिसावा शतकाच्या सुरवातीस भारतीय समाज मुकोठिसावा शतक म्हणजे समिप्र जीवप्रेरणेचा अविष्कार आलेला शतक आहे. जुन्याचे आकर्षण या शतकात जेवढे होते तेवढेच नवज्ज्ञानाचे आकर्षणही निर्माण झाले होते. समाजजीवनात मांडण्याचा येत असलेला नवप्रेरणा व समाजात प्रचलित झालेले परंपरा यामुळे समाजाची भावस्था, मुळाव्या वाळवंटातील आपठल्यासारखी झाली इ होती. परंपरेने चालत आलेल्या आचार विचारांचा आधारे जीवनातील वाट्यात करणे हे चुक वरीवर या विषयी संभव्यव्यवस्था या शतकात समाजाच्या समात निर्माण झालेली होती.

12
20

“ ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार ”

-शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साबुंबे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR (AUTONOMOUS)

SUPPLIMENT

Suppliment No.:

Roll No. : 7048

Class : M.A. History (I)

Signature
of
Supervisor

Subject : भारतीय समाजशास्त्र

Test / Tutorial No. : इतिहास

Div. :

प्रश्न १९ हा रातकालील भारतीय समाजजीवनाचे भटिक विश्लेषण करा.

* वरीष्ठ वर्ग

पहिल्या वर्गात राजद्वारा, मंत्री, मनसबदार व उच्च झेणीचे अधिकारी यांचा समावेश होतो. या वर्गात अनेक सोयीसवलती प्राप्त झाल्या होत्या व तो ऐश्वर्यासंपन्न जीवन जगत होता. अमर्त्यासत्ता असल्यामुळे अहंकारपणा होता. हा वर्ग कनिष्ठ वर्गाचे शोषण करित असे. हा वर्ग जैती विलासात तल्लीन होता परंतु हा वर्ग दामशून्य व कर्तबद्ध होता. या वर्गात लोक विद्वान व कलाकरांचा आश्रय देत. शास्त्र, वादक, नृत्य शिकार ही जीवनाची वैशिष्ट्ये होती.

* मध्यम वर्ग

दुसऱ्या वर्गात खालच्या झेणीतले मनसबदार, दुय्यम अधिकारी, विद्वान, कलाकार व व्यापारी यांचा समावेश होतो. आर्थिक उच्च वर्ग मिळविण्यासाठी वरिष्ठांची मर्जी संपादन करणे हा त्यांचा स्वभावविशेष होता.

* कनिष्ठ वर्ग

तिसऱ्या वर्गातील लहान व्यापारी व कलाकार शेतकरी, मजूर यांचा समावेश होतो. हा वर्ग प्राथमिक व

कष्ट कष्टावू होता : पण हा वर्ग शरीर होता असाचा मी वयला इतका अल्प होता की कसा तरी उदरनिर्वृति होत असे वेढबिगारीची पध्दत व दुष्काळ आमुळे हा लायित भर पडत असे त्यामुळे हा वर्ग देवभोळा व धर्मभोळा बनला.

* वर्ण व्यवस्था

वैदिक काळात भारतात तीन वर्ण आस्तित्वात होते ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यावर आधारित समाजरचना होती ही वर्ण व्यवस्थेत आले या काळात शुद्र हा नवीन वर्ण निर्माण झाला हा वर्ग वरील तिन्ही वर्णांची कामे करित असे. वर्ण हा कर्मानुसार न करता जन्मानुसार करू लागला.

* जाती व्यवस्था

जाती व्यवस्था हे हिंदु समाजाचे स्वार्थ वैशिष्ट्ये. होत विवाह आणि मह्योजन याबाबत जाती संस्थेचे नियम कोटकोट पाळले जाते जाती संस्थेमध्ये अनेक दोषे होते पण तरीही त्याचे काही गुणही होते वेगवेगळ्या जाती व्यवस्थांनुसार कार्य करत असत ते व्यवस्था या वंश परंपरेने करू लागले त्यामुळे व्यवस्थातील निष्ठुता व कोशल्याचा फायदा पुत्रांनाही आपोआपच मिळे. पण १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात राजकीय व आर्थिक क्षेत्रात झालेल्या उलाढालीमुळे लोकांनी जातीवर आधारलेले उच्चले उच्चस्थेले आपले परंपरागत व्यवसाय वंशपरंपरेने करू लागले.

* अस्पृश्यता

जाती संस्थेद्वारे अस्पृश्यतेचा उदय झाला समाजांमध्ये स्पृश्य व अस्पृश्य या दोन वर्गात वेढभाव निर्माण झाले समाजांमध्ये ब्राह्मण वर्गाला महत्त्वचे स्थान होते. त्यांना शिक्षणाचा प्रशासनातील अधिकारीव्या आगा व त्यायदानान - सवलती इत्यादी विशेष अधिकार होते याउलट अस्पृश्य जातीवर अनेक बंधने होती.

त्यांना गावाबाहेर राहवे लागे शिक्षणाचा अधिकार मिळना
समाजामध्ये सार्वजनिक ठिकाणी वावरणे त्यांना अशक्य
होते.

* समाजातील स्त्रियांचे स्थान

सर्वसाधारण स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन
अकराचा असतो हिंदु स्त्रिया निर्भयपणे सार्वजनिक
ठिकाणी वावरतात असत असत असत. अलेख परकीय
लेखकांनी केला आहे.